

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

The Diffusion of the Qedushshot of the 'Amida and the Jozer in the Palestinian Jewish Ritual /

לתפוצתן של קדושות העמידה והיוצר במנהגות התפילה: של בני ארץ ישראל

Author(s): עזרא פליישר and Ezra Fleischer

Source:

Tarbiz /

תרביץ

pp. 255-284 (ניסן תשכ"ט), כרך חוברת

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23593040>

Accessed: 08-03-2018 21:24 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ.

JSTOR

<http://www.jstor.org>

לתפוצתן של קדושות העמידה והיוצר במנהגות התפילה

של בני ארץ ישראל

מאת עזרא פליישר

א

בעית מקורה של הקדושה בתפילת העמידה והיוצר שנויה, כידוע, במחלוקת גדולה במחקר¹. התעודות הקדומות שבידינו שמדברות לכאורה במנהג אמירתן של הקדושות – לפני העמידה, בתוך העמידה ואחרי העמידה – מעטות ומעורפלות, ואין בהן כדי להכריע כמעט באף אחת מן הבעיות הסבוכות המזדקרות לפני המעיין בסוגיה זו. אין בידינו לקבוע לפיהן בדאות לא את תקופת עליית המנהג ולא את המקום שבו נקבע לראשונה, לא את סדר צמיחתן של הקדושות השונות בזו אחר זו ואף לא את שיעור תפוצתן בימי קדם. למרות חילוקי הדעות הנוקבות בנקודות השונות בפרשה סתומה זו נוטים כיום כל החוקרים לקבל את הדעה שהובעה לראשונה בשנת 1893 על ידי פ. בלוך², שמקורן הראשון של הקדושות בחוגי "יורדי המרכבה" היה³ ושמהג אמירתן נתקבל ונשתרש בראש וראשונה או בעיקר בבבל⁴; קהילות ארץ ישראל היו, לדעת החוקרים, מסויגות יותר בעניין זה ולא קיבלו את המנהג כמנהג כולל וקבוע אלא בלחץ בני בבל שהשתקעו בארץ הקודש⁵.

1. הדעות השונות שהובעו בנידון זה על ידי קוהלר, פינקלשטיין, לוי גינצבורג, אלבוגן ומרמרשטיין סיכמו על ידי א. וורנר במאמרו *The Doxology in Synagogue and Church* ב-*HUCA* כרך יט עמ' 292 ואילך. השווה גם דבריו המסכמים של י. היינימן בספרו התפילה בתקופת התנאים והאמוראים עמ' 145 ושם הערה 32.

2. פיליפ בלוך, *Die Mystiker der Gaonenzeit und ihr Einfluss auf die Liturgie*. המאמר נדפס ב-*MGWJ* כרך לו עמ' 18 ואילך, 68 ואילך, 257 ואילך ו-305 ואילך.
3. עניין הקדושה תופש, כידוע, מקום נכבד ביותר בספרות ההיכלות. השווה לעניין זה מלבד דברי בלוך במאמרו הנ"ל גם דברי א. אלטמן, במאמרו שירי קדושה בספרות ההיכלות הקדומה, שנדפס במלילה ב (תש"ו) עמ' 1 ואילך.

4. הנחה זו טעונה כעת בדיקה מחודשת. עיקר יסודתה בדעה שבבל היתה ארץ המסתורין ושצמיחת ספרות יורדי המרכבה בבבל של תקופת הגאונים היתה. לדעתו של ג. שלום בספרו *Jewish Gnosticism, Mercabah Mysticism and Talmudic Tradition* קודמת ספרות ההיכלות הרבה לתקופת הגאונים ושרשיה נעוצים בתקופת התנאים ובארץ ישראל. השווה גם דברי א.א. אורבך במאמרו המסורות על תורת הסוד בתקופת התנאים, במחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לג. שלום, ירושלים תשכ"ח עמ' א ואילך. שאלה היא אם הויקה בין הקדושה בתפילות לבין חוגי יורדי המרכבה באמת מחוייבת המציאות היא. עניין תפילתם המקבילה של כנסת ישראל ושל המלאכים בפמליא של מעלה בא, כידוע, בתלמוד ובמדרשים, לעתים קרובות למדי בקונטקסטים אגדיים פשוטים.

5. דבר זה נמצאנו למדים בעיקר מדברי פירקוי בן באבוי, ועיין על כך להלן. ברם אין הדברים נראים מוכיחים שבני א"י היו עוינים לעניין הקדושה בכלל, אלא זאת בלבד שהתנגדו לשנות מנהג

בעיית תפוצתן של הקדושות בעמידה ובתפילת היוצר במנהגות ארץ ישראל הקדומים לא לובנה עדיין כל צרכה. חכמים שנגעו בנושא זה דנו בו על פי תעודות פראגמטאריות וחיצוניות שנודמנו לידיהם, ולכלל הכרעות חד־משמעיות לא הגיעו. אמנם, באשר לקדושת העמידה נתגלגלה לידינו עדותו העקיפה אך הברורה למדי של פירקוי בן באבוי⁶

שהיה נקוט בידיהם מדור דור. ריבוי אמירתן של קדושות אינו מוכיח בהכרח אהדה גדולה יותר לעצם המנהג, והמנעות מחזרה מרובה מדי על תפילה מסוימת אינה מוכיחה בהכרח זלזול בה, אלא אולי להפך. כפי שיוכח להלן התייחסו בני ארץ ישראל הקדומים בכבוד גדול לקדושה.

6. עיין גנוזי שעכסער כרך ב עמ' 555: עד עכשיו אין אומרים באי קדוש (= קדושה) ושמע אלא בשבת או בימים טובים בלבד בשחרית בלבד, חוץ מירושלים ובכל מדינה שיש שם בבליים שעשו מריבה ומחלוקת עד שקבלו עליהם קדושה בכל יום, אבל בשאר מדינות ועירות שבאי שאין שם בבליים אין אומרים קדוש אלא בשבת ובימים טובים בלבד. והשווה גם הנוסח שהדפיס ב.מ. לזין בתרביץ ב, עמ' 400. יש לזכור שבן באבוי אינו בא למסור בפסקה הנ' אינפורמציה על מנהגות קהילות ארץ ישראל שבימיו באמירת הקדושה, וכל כולו אינו מתכוון אלא להביא ראיה על כך שאמנם אין המנהג לומר שמע בין פסוקי הקדושה אלא מנהג של שמד. מהלך מחשבותיו בנקודה זו כך הוא: עיקרה של קדושת העמידה בלא פסוקי שמע, ולא הונהגה ק'ש בקדושה אלא בארץ ישראל ובשעת השמד, ורק בקדושה האחת והיחידה שהיתה נהוגה באי, כל' בקדושת השחרית (שלשבתות ושלמים טובים); ולפיכך שאר הקדושות, שהונהגו במידה מסוימת — בהשפעת הבבליים — גם בקהילות ארץ ישראל, נותרו בלא פסוקי ק'ש. המצב הנרמז על ידי בן באבוי באשר לארץ ישראל הוא שמקצת מן הקהילות מוסיפות שלא לומר קדושה אלא בשחרית (של ימים מסוימים, והמפורש: בשבתות ובימים טובים, ועיין עוד להלן), ובתוספת שמע, ואילו מקצתן אומרות קדושה בכל יום ובכל תפילה: בקדושת השחרית (כנראה: של שבתות וי"ט) — בתוספת פסוקי שמע, בשאר ההודמנויות — בלא זה. על מנהג הבבליים אנו שומעים בעדות זו רק שהיה נהוג בידם לומר קדושה בכל יום ובכל תפילה; לגבי שילוב פסוקי ק'ש אין אנו שומעים מכאן אלא בעקיפין עדות שלילית (שהרי הקדושות שהונהגו בהשפעה בבלית הונהגו בלא ק'ש). יש לציין שמנהגות התפילה שבן באבוי יוצא כנגדם בפסקאות אלו שבחיבורו אינם מנהגות ארץ ישראל במובהק, אלא מקצתם ודאי נהוגים היו גם בבבל. על שילוב פסוקי ק'ש בקדושה (במנהגות המסונפים לבבל) מדובר גם בתשובה המפורסמת של רב שר־שלום גאון, המובאת בסדר רב עמרם גאון, ווארשא תרכ"ה דף יא, א, ובספר הפרדס לרש"י (מהד' עהרענרייך בודפשט תרפ"ד עמ' ש"ד — מפי רב משה ורב שר־שלום) והשווה גם בשבלי הלקט סימן מה (דף יט, ב) ובסדר חיבור ברכות המובא על ידי דוידסון ב־HUCA כרך כא, עמ' 243–244; על פי שני המקורות הללו נראה שהגזירה היתה בבבל (= בפרס) דוקא, ולא באי. והשווה גם סידור רס"ג, עמ' קכא, שמשם נרמז המנהג לומר פסוקי ק'ש בשבתות (ובימים טובים) בכל הקדושות. מנהג רוב הקהילות המאוחרות לשלב פסוקי ק'ש בקדושות המוספים בלבד בשבתות ובימים טובים, נראה שרקעו במצב שבו נאמרו (גם בבל ?) פסוקי ק'ש בכל קדושות השבתות והחג, ומקורו בסילוק הפסוקים הנ' (מפני הטעמים הנמנים ע"י בן באבוי או כיו"ב) מכל הקדושות מלבד קדושת המוסף (מפני הטעם שבפי שר שלום גאון בתשובה הנ' או מפני טעמים אחרים, כגון תקנת המאחרים או כיו"ב). מסתבר, למרות עדותו של בן באבוי שמייצגת אולי שלב מאוחר יותר, שבני ארץ ישראל נכנעו ביתר קלות ללחצם של בני בבל בדבר תכיפות

שמתוכה למדנו שבני ארץ ישראל לא נהגו — אפילו בימיו, כל שכן קודם לימיו — לומר קדושה דעמידה אלא בתפילת השחרית ורק בשבתות ובימים הטובים, מלבד אותן קהילות שבהן גברה ידם של בני בבל ושהתחילו, בהשפעתם של אלה, אומרות קדושה בכל העמידות ובכל הימים. ברם גם עדות זו לא נבדקה לגופה. על אמירת הקדושה ביוצר בקהילות ארץ ישראל לא שמענו כמעט ולא כלום במקורות הקדומים. אמנם מצאנו קדושה זו נזכרת במסכת סופרים⁷, ברם מסכת זו ספק אם היא משקפת את מנהג א"י בקדמותו ובטהרתו, וכבר נמצאו בה לכאורה עקבות של השפעה בבליית. כנגד זה העלתה הגניזה מספר ניכר של קטעי סידורים ארץ ישראליים ובהם תפילות יוצר קצרות ומתומצות, בלא זכר כלל לקדושה דיוצר⁸. על פי כתבי יד אלה החליט תחילה אלבוגן⁹ ולאחריו מאן¹⁰ שבני ארץ ישראל לא נהגו לומר קדושה ביוצר כלל. לדעה זו, שכמעט לא נשמעה הסתייגות ממנה¹¹, הצטרף גם זולאי שגילה בגניזה כמה מערכות יוצר לימות חול¹² שכולן מצאן עשויות בתבנית מגובשת ואחידה ושלא מצא באף אחת מהן לא אופנים ולא זכר ומקום להם. בעובדה זו ראה זולאי הוכחה חותכת להנחה שהניחו חכמים בהעדר הקדושה מתפלות היוצר של בני ארץ ישראל, עד שנטה לפקפק ביחוסם של אופנים שנמצאו ביוצרותיהם של פייטנים קדומים שהוחזקו בני ארץ ישראל שנתגלו ונתפרסמו מן הגניזה¹³.

אמירת הקדושה, משנכנעו בדבר שינוי הנוסח שהיה נקוט בידיהם בזה מימים ימימה, והפיסקא בסידור רב סעדיה (וכן גם זו שבתשובת רב שר שלום גאון) מעידות גם כן על כך.

7. פרק טז, הלכה יב: וקטן שאינו פורס את שמע אין יכול לומר קדוש ביוצר אור ביחיד אבל בציבור עונה עמהן וכו'. והשווה גם פרק יד, הלכה יד: ויש אומרים פורס על שמע, שיאמר יוצר אור וקדוש. ומה שנאמר בירוש' פ"ה, ה"ג (ט; ע"ג): בטייני אישתתיק באופנייה — כבר נתנהו חכמים עניין לקדושת העמידה, כמפורסם.

8. טכסטים מן הסוג הזה נדפסו על ידי שכטר ב־*JQR*, ס"י כרך י עמ' 654—655; מאן ב־*HUCA*, כרך ב עמ' 293, 294, 323, ולוי ב־*REJ*, כרך 53 עמ' 241.

9. השווה דבריו בספרו *Studien zur Geschichte des jüd. Gottesdienstes*, ברלין 1907, עמ' 21 ואילך. והשווה גם בספרו *Der jüdische Gottesdienst*, עמ' 19.

10. השווה במאמרו הנזכר לעיל ב־*HUCA*, כרך ב עמ' 289 ובמאמרו *Changes in the Divine Service etc.* ב־*HUCA*, כרך ד, עמ' 217 הערה 59 ושם עמ' 274.

11. לאחר שנדפסו הטכסטים מן הגניזה הסתייג במפורש מן המסקנות שהוסקו מהם רק מרמרשטיין ב־*REJ*, כרך 97 עמ' 43. מבחינה היסטורית מסתייג מן המסקנות הנ"ל גם י. היינימן בספרו הנ"ל עמ' 146 ושם הערה 34. היינימן סבור שיתכן שמקור הקדושה דיוצר בא"י היה אלא שאפשר שלא נתקבלה שם בתפילה הנורמאטיבית, אולי משום יסודותיה המסטיים הבולטים.

12. מערכות יוצר אלה נדפסו במאמרו יוצרות לימות החול, בקובץ על יד ג (יג) עמ' יא ואילך. את דעתו בנדון ניסח זולאי שנית, אמנם בלשון מסוייגת יותר, במאמרו פיוטים חדשים לר' חדותא בתרביץ כב עמ' 36 הערה לטורים פט—צד. ועיין עוד להלן.

13. השווה במאמרו הנ"ל בתרביץ כב, שם.

ב

כל החוקרים שעסקו בבעיית שכיחותן של הקדושות במנהגות ארץ ישראל הקדומים — מלבד זולאי — הסיחו דעתם מן האפשרות לקלוט עדויות בנידון מתבניותיהם של פיוטי יוצרות וקרובות ארץ ישראלים קדומים. גם זולאי, שחש באפשרויות הגלומות בבדיקה כזאת, לא הספיק להעמיק בנידון ולא הסיק מן החומר שעמד לרשותו מסקנות ברורות ומלאות. והנה לאור הטכסטים הפיוטיים הקדמונים שנתגלו בגניזה נראה שאי אפשר להטיל ספק בכך שהקומפוזיציות הקדומות מסוג היוצרות והקרובות נבנו בשעתן כדמותם וכצלמם של סדרי התפילה שהיו נהוגים בזמנים ובמקומות שבהם עוצבו לראשונה תבניותיהן והרכבן¹⁴. נמצא שפיסקאות התפילה שהקדמונים ראו חובה לאומרן כצורתן וכלשונן¹⁵ אי אפשר שלא היו רמוזים¹⁶ או כלולים בהן בדרך כלשהי. כל שכן הקדושה, שמשנתקבלה

14. אין ספק בכך לדעתי שהיוצרות והקרובות הקדומות לא נתחברו כתוספות לנוסחאות הקבע (ספסאם) כבר גובשו באותם ימים אפילו בניסוח ראשון) אלא כתחליף להם, והשווה בנידון זה דבריי בסיני סב, עמ' לב ושם עמ' לו. הנחה זו שכמה וכמה הוכחות ברורות יש בידינו לאישושה כבר ניסח אותה זולאי ביחס לשבעות בספרו *Zur Liturgie der babylonischen Juden*, עמ' 10. באמת מעיד על זה, אמנם בהקשר פולמוסי, גם פירקוי בן באבוי (עיי' ג'ש ב, עמ' 551): "...ושגורו שמד על בני ארץ ישראל שלא יקראו קרית שמע ולא יתפללו, והיו מניחין אותן ליכנס שחרית בשבת לומר ולומר מעמדות והיו אומרים בשחרית מעמד, וקדוש ושמע בגניבה (לענין הנוסח עיי' ב.מ. לוי, תרביץ ב, עמ' 398 ושם עמ' 390 הערה 3) והיו עושים דברים הללו באונס". מכאן שלדעת בן באבוי נהגו בני ארץ ישראל לומר מעמדות (= קרובות) במקום נוסחאות הקבע של העמידות משום גזירות שמד קדומות. ואפשר שהמנהג היה נהוג עוד בימיו. ואין שום צורך בתיקון שמתקן לוי בתרביץ שם עמ' 390: "היו אומרים בשחרית [גם] מעמד וכו'" שהרי במפורש נאמר בסמוך לפיסקא למעלן שאמירתן של תפילות נאסרה, ואילו אמירת מעמדות לא נאסרה, וכוונת הפיסקא היא לציין שבתוך המעמד, שהיו אומרים ומזמרים בפרהסיא, היו משלבים את הקדושה ואת קריאת השמע בגניבה. קטעי הפיוט בקומפוזיציות הגדולות נבנו אפוא ממש כנוסחאות הקבע של התפילות השונות: קטע של פיוט עובר לכל ברכה וברכה. והשווה עוד בהערה הבאה.

15. הכוונה כמובן בראש וראשונה לברכות, שמספרן, נוסחן וחובת אמירתן נקבעו בהלכה בתקופה קדומה מאוד וששימשו על כן בדרך הטבע תחנות יסוד הן לתפילות הקבע והן לפיוטים. ברם מערכות הפיוט פקדו בקטעי פיוט מיוחדים מלבד הברכות גופן גם כמה פיסקאות קבועות בתפילות החובה כגון את שני הפסוקים שבסמוך לברכת הגאולה ביוצר (מי כמכה באלים ה' וה' ימלוך לעולם ועד, או ה' מלכנו) שחובת אמירתם קשורה במה שנאמר בירוש' ברכות ג, ד, וכגון פסוקי הקדושה, ועוד.

16. הכוונה כמובן לרמז שבתוך הטכסט הפיוטי ולא לציוני מעתיקים, שאינם משמעותיים אלא לכל היותר באשר ליזמן המעתיקים ולמקומם. קטעי תפלת הקבע הכלולים במערכות הפיוט המונומני טאליות (בין שהם ברכות ובין שאינם ברכות) באים לעולם בסופן של פיסקאות פיוט שמשמשות להם מבוא והקדמה. הקשר שבין הפיוט ופיסקת-הקבע שלאחריו מתהווה מכוח טור מעבר אחד או טורי מעבר אחדים שבהם רומז הפייטן למה שצריך להיאמר בסוף פיוטו. מה שעשו פייטנים בסמוך לברכות משום ההלכה, שהעמידו דברים "מעין הברכה" בסמוך לברכה, עשו גם בסמוך לקטעי הקבע

בתפילות מסוימות, ובמקומות שנתקבלה בהם, נעשתה מיד נקודת המרכז של התפילה כולה. על חשיבותה של הקדושה גם בעיני ראשוני פייטנינו הארץ ישראלים מעמידתנו בהדגשה בולטת העובדה שמציאותה במקצת מן העמידות של מנהג אי הביאה להתהוותו של הסוג הפיוטי הנכבד ביותר בימי הקדם, הוא סוג הקדושתא. וכבר הצביע זולאי על כך¹⁷, ובצדק, שאין בין השבעתא, שהיא עקרונית סוגי-האב בקרובה, לבין הקדושתא אלא דבר אחד בלבד, והוא, שבשעה שהשבעתא מותאמת לעמידה שאין עמה קדושה, מותאמת הקדושתא לעמידה שיש עמה קדושה. עיון בתבניות היסוד של שני הסוגים הללו מבליט ממבט ראשון את ה"מהפכה" שנתהוותה בקרובה מכוח ולכבוד הקדושה. בתוך המסגרת הפשוטה והבסיסית של השבעתא – שאף בה, אגב, נתחוללו בקדושתא שינויים למכביר – חדרו שלשלות ארוכות של קטעי פיוט שכולם לא נועדו אלא להכין את המתפלל לנקודת השיא של העמידה ושל התפילה בכלל, היא הקדושה¹⁸. מי שרואה בעובדה הזאת (והיא מתעצבת בתקופה קדומה מאוד, בלא ספק לא מאוחר לסוף ימי האמוראים) הוכחה ברורה לכבוד שחלקו בני אי הקדומים לפיסקת הקדושה הנכללת בתפילה – ואי אפשר, כמדומה, שלא לראות בה הוכחה ברורה לכך – לא יעלה על הדעת שמערכת פיוטים קדומה שנכתבה בשביל תפילה כלשהי שנאמרה בה קדושה אפשר שלא כללה מעיקרה את הקדושה (כדרך הקדושתאות) או שלא רמזה לה לכל הפחות בדרך כלשהי.

נמצא שיש לראות בקרובות וביוצרות הקדומים שבידינו אינדיקאטורים מובהקים לשיעור התפשטות המנהג לומר קדושה בתפילות השונות בארץ ישראל הקדומה. אמנם, אין עדות זו חד-משמעית אלא לתקופה הקדומה מאוד, זו שבה נתעצבו סופית תבניותיהם של סוגי הפיוט הגדולים, ר"ל לתקופה שקדמת כמה דורות לראשוני הפייטנים הידועים לנו בשמותיהם. באותה תקופה היתה בלא ספק התאמה מלאה בין תבניות היסוד של סוגי הפיוט המונומנטאליים לבין נוסחאות הקבע של התפילות שאותן נקראו לקטש. על תקופה זו אפשר להוסיף, באשר לתחולת העדות המוסקת מתבניות הפיוט, גם את התקופה המאוחרת קצת

שאינם ברכה, מפני טעמים של נוי ושל הגיון. לעולם אין מעבר תלול ובלתי מהוקצע מקטע פיוטי לקטע מנוסח הקבע שלתפילה במערכות הפיוט המונומנטאליות. נמצא פיסקאות הקבע המשולבות בפיוטים נרמזות בהם לכל הפחות מכוח טורי המעבר של קטעי הפיוט שנועדו לבוא לפניהם. כל שכן הקדושה שמעולם לא מצאנה במערכות פיוט בלא שתהא מובלסת מכוח כמה קטעי פיוט, ועיין עוד להלן בפנים. והשווה גם דבריי במאמרי "לנוסח ברכת העבודה" בסניני כרך ס עמ' רסט ואילך. 17. בספרו הגרמני הנזכר לעיל בהערה 14, שם.

18. ומה שמצאנו בקדושתאות שבידינו למן ימיו של ינאי ומטה שרוב הפיוטים שבין המשלש והסילוק עוסקים בדברים שאינם קשורים בקדושה, אינו בלי ספק אלא התפתחות מאוחרת. ההגיון התבניתי של הסוג מחייב לומר שמעיקרא נועדו כל הקטעים הללו אך ורק להכין את הקדושה. אגב, זיקתן התימאטית של הקדושתאות לפרשות או לסדרים השבועיים או החגיגיים אף היא ודאי זיקה מאוחרת היא, ואין ספק שקדם שהתחיל ינאי מעמיד קדושתאות על הקריאות בתורה כבר העמידו פייטנים במשך דורות לא מעטים קדושתאות חג ושבט ניאוטראליות מבחינת תכנון.

יותר של ראשוני פייטנינו ידועי-השם, שבה עדיין היתה חיות גדולה לפיוט ושבה היתה דבקותם של פייטנים בנוסחאות התפילה ובמנהגות התפילה של קהילותיהם גדולה יותר מדבקותם בתבניות הפיוט הקבועות של קודמיהם בשירה. בתקופות מאוחרות יותר התחילו סוגי הפיוט, על תבניותיהם הקלאסיות, המאובנות, לחיות את חיי עצמם ולהתפתח בדרך עצמאית שלא לעולם היתה לה זיקה קבועה אל השינויים שנתחוללו במנהגות התפילה של הקהילות השונות. פייטנים מאוחרים שוב לא כתבו קרובות ויוצרות בהתאם למנהגות זמנם ומקומם, אלא, לעתים קרובות, בהתאם לתבניות הקבועות של הסוגים השונים, כפי שבאו להם אלה בירושה מאבותיהם ומוריהם הפייטנים¹⁹. על חוסר ההתאמה בין תבניות הפיוט לבין מנהגות התפילה המקומיים גשרו הקהילות והחזנים בדרכים מלאכותיות, על ידי הטלות והוספות שלא ברוח סוגי הפיוט עצמם²⁰ ובמיוחד נעשתה מלאכה זו קלה משחדלו הפיוטים להיות תחליף לתפילות ונעשו נספחות להן. אפשר אפוא שיימצאו בידינו יוצרות וקרובות מאוחרים בלא זכר לאמירת הקדושה, אף על פי שבתקופת מחבריהם

19. דבר זה בולט בעיקר בסוג השבעות. אין ספק בכך כלל שאמירת הקדושה בעמידות המוסף הונהגה גם בקהילות ארץ ישראל, ברובן או בכולן, בתקופה קדומה למדי, ואף על פי כן המשיכו כל הפייטנים, כולל פייטני א"י המאוחרים, להעמיד שבעות בלי לרמוז בהן לקדושה כלל, ולא פייטני א"י בלבד כך, אלא גם כל פייטני חוץ לארץ כך, כולל פייטני בבל המאוחרים. השווה למשל מה שמצאנו בשבעות של רב סעדיה גאון ובאלו המיוחסות לו (סידור רס"ג עמ' קפה רשעט ואילך) ובאלו של ר' יוסף אבן אביתור שהיה ספרדי ובאלו של ר' מאיר בר יצחק ש"ץ שהיה אשכנזי. ברם נראה שכדין השבעת גם דין מקצת משאר סוגי הפיוט הגדולים. קרובות הי"ח למשל, בתבניתן העיקרית, לא העמידו קטעי פיוט כנגד ברכת "מצמיח קרן ישועה" שלא היתה נהוגה בא"י. אבל נראה שאף מקצת מפייטני חרל שהעמידו קרובות י"ח, לא תיקנו חטיבת פיוט כנגד ברכה זו, אף על פי שהיא כבר נאמרה במקומם ובזמנם, מפני דבקותם בתבניות קודמיהם: כך מצאנו למשל בקרובות ר' יחיאל ברבי אברהם לתענית אסתר (נדפסה באגרות שד"ל עמ' 470 ובסוף ספר עמודי העבודה ללאנדסהוטס עמ' XV) והוא בן רומי היה ובן ראשית המאה ה"א, ולא שמענו מעולם על בני איטליה שלא אמרו את צמח דויד בתפילותיהם, ובסדר חיבור ברכות היא מתוספת על כל הקרובות במפורש וכך עוד בכמה מקומות. נכון אמנם שמצאנו קרובות י"ח גם עם קטעים המכוונים כנגד את צמח דויד (השווה למשל החומר שהדפיס מרמרשטיין ב-JQR, ס"ח כרך 15 עמ' 441—412 וב-MGWJ, כרך 69 עמ' 36) ואין כוונתנו אלא לומר שבנוגע לפייטנים המאוחרים נראות העדויות רופסות משום שמה נהגו שלא כנוסח מקומם מפני דבקותם בתבניות הקדמוניות של סוגי הפיוט הקלאסיים.

20. על פי רוב עשו זאת על ידי אמירת הפיסקאות שלא נבנו עליהם קטעי פיוט, כלשונם בנוסחאות הקבע. כמה כתבי יד מביאים שבעות ומציינים בהן לפני ברכת האל הקדוש או במקומה "ונעריצך" או כל כירב. וכבר הדפיס שבעות כזאת מרמרשטיין ב-REJ, כרך 97 עמ' 44 ואילך, אך אין מסקנתו יפה אלא ביחס לזמן המעתיק ולמקומו. וכך מצאנו גם בשבעות השבועות של רב סעדיה בסידורו עמ' קפו. כיוצא בזה נהגו, כמפורסם, גם בברכת את צמח דויד, השווה בזה דברי ש. אברמסון במאמרו קרובות לחתן בתרביץ טו, עמ' 56, הערה 20. קטעיקבע שהושמטו במנהגות מאוחרים — הושמטו גם קטעי הפיוט שנועדו לקשטם או הובלעו בשלפניהם או בשלאחריהם, כגון קטעי הפיוט "המיותרים" שנוסדו על פסוק "שמע ישראל" בקדושות השחרית של מנהגות אירופה וכירב.

ובמקומם, כל שכן בתקופת מעתיקהם, כבר אמרו קדושה באותן תפילות. בין כך ובין כך נשאר עדותן של תבניות הפיוט הקדומות עדות מובהקת ומכרעת לתקופה הקדומה ביותר בתולדות נוסחאות התפילה בארץ ישראל, והלא תקופה זו היא המעניינת אותנו בראש ראשונה.

ג

באשר לקדושת העמידה ולשיעור אמירתה בקהילות ארץ ישראל, כבר שמענו עדות מפי פירקוי בן באבוי וידוע לנו מדבריו שבני ארץ ישראל לא נהגו לומר קדושה בעמידה אלא בתפילת השחרית בלבד, ובשבתות וימים טובים בלבד. עדות זו מצאנוה מאושרת בקיום כלליים במצוי לפנינו בתבניות סוגי הקרובה השונים. מבלי להכיר את עדותו של בן באבוי ציין כבר צונץ²¹ שקדושתאות לא נכתבו אלא בשביל תפילות שחרית (של שבתות וימים טובים), ואילו בשביל שאר עמידות של שבת ושל חג (כולל עמידות המערב) לא נכתבו אלא שבעות בלבד. זולאי העמיד לראשונה על כך, לאור עדותו של פירקוי בן באבוי, שחלוקה זו בסוגי הקרובה השונים קשורה במנהג אמירת הקדושה בא"י בעמידות השבת והחג²² ונמצא לפי זה לא רק אישור פנימי לדברי בן באבוי, אלא גם אישור שבדיעבד להנחה שהונחה לעיל ושלפיה אי אפשר שאמירת הקדושה בתפילה מן התפילות לא תעשה רושם על תבנית הקומפוזיציה הפיוטית המיועדת לקשטה.

בדיקת החומר הפיוטי מסוג הקרובות המצוי בידינו מאשר את עדותו של בן באבוי גם באשר לצידה השלילי: אין ספק בכך שבני א"י לא נהגו לומר קדושה בעמידות של ימות חול סתם. הגניזה העלתה סך גדול של קרובות חול²³ ולא מצאנו זכר לקדושה באף אחת

21. השוה *Die synagogale Poesie des Mittelalters*, עמ' 69.

22. בספרו הגרמני הנ"ל עמ' 12. אמנם לעתים רחוקות, ובכתבי יד מאוחרים, מצאנו בגניזה "שבעות מורחבות", שבהן משולבים, אחרי חלקן השני, קטעי קדושתא. קרובות-כלאים אלה (השוה על התופעה דברי זולאי בידיעות המכון וכו' כרך ב' עמ' שלח, לכי 50 ולכי 69), שקשה לדעת אם שמשו עמידות של שחרית או של מוסף, מיצגות מנהגות מאוחרים והן מעשה-מרכבה של חזנים. המסומן על ידי זולאי בידיעות הנ"ל עמ' שע, בדבריו על כ"י 130 א, אינו עניין לכאן: הקרובה שבכתב היד (שהוא, אגב, חלק מתוך כתב היד המכיל קרובות משל ינאי בניקוד בבלי, ששימש נושא למחקריהם של ש. שפיגל בידיעות המכון וכו' כרך ז עמ' 139 ושל דיו-מאצ'י וספיגל ב-Sefarad כרך טו עמ' 287 ואילך ועמ' 324 ואילך) איננה שבעתא אלא קדושתא.

23. השוה רשימת הנדפסות אצל ש. אברמסון, קרובות לחתן, תרביץ טו, עמ' 50 הערה 1, והשוה גם שם עמ' 64. הוסף עליהם מלבד הנדפסות במאמרו שם, את שנדפסו מאו ואילך על ידי י. מרקוס בחורב א' עמ' 163 ואילך, על ידי ש. וידר ב"גנוי קויפמן" כרך א עמ' 83 ואילך, א. שייבר בסיני כב עמ' קסו ואילך, ש. ברנשטיין בסורא ד' עמ' 482 ואילך, מ. זולאי בקובץ ארץ ישראל ד, עמ' 139 ואילך, הברמן בטורי ישורון חוברת ט עמ' 13 ועזרא פליישר בסיני סב עמ' יג ואילך וסיני סג עמ' לז ואילך. מן הרשימה שהדפיס אברמסון אין נוגעות לענייננו אלא הקרובות שנכתבו לימות חול ממש (או לתעניות, השוה להלן); לא כן הקרובות לראשי חדשים ולימות חול המועד שעליהן ידובר להלן בנפרד.

מהן²⁴. בגדר ימות חול פשוטות, מבחינת מנהג אמירת הקדושה, נחשבו בארץ ישראל גם ימות הצום (כולל תשעה באב) וגם ימי הפורים. קרובות לימים אלה המצויות בדינו אין באף אחת מהן זכר לאמירת קדושה.

כנגד זה לקויה עדותו של בן באבוי בחסר כאשר לכמה ימות חול מצויינים שנחשבו בארץ ישראל הקדומה כמיני חגים ושבעמידות השחרית שלהם נאמרה קדושה²⁵ בלא ספק. ימים אלה הם ראשי החדשים²⁶, ימות חול המועד²⁷, וימות החנוכה²⁸. עשרות

24. כלומר לא מצאנו באף אחת מהן את ההרחבות הפיטיות האופייניות לקרובות המיוחדות לעמידות י"ח שיש בהן קדושה. השווה להלן בהערה הבאה.

25. קרובות חול שיש בהן קדושה בנזירות בתבנית פיטית מעניינת ביותר, שעיקרה בשילוב בין תבנית היסוד של השבעתא (שהיא תבנית-היסוד של קרובת ה"ח) לבין זו של הקדושתא. כל חטיבות קרובות ה"ח הללו עשויות לפי העקרון התבניתי המעמיד את חטיבות השבעתא ר"ל סטרופה אחת (או שתיים) כנגד כל ברכה, מלבד חטיבתן השלישית שעשויה כתבנית המשלשים בקדושתאות: חטיבת פיט (על פי רוב כתבנית החטיבות הקבועות של שאר הברכות); שלשלת פסוקים (בראשיתו: "ככתוב"), אחר כך: "ימלוד" וכו' ו/או "ואתה קדוש יושב וכו' אל נא". מכאן ואילך באים בזה אחר זה כמה קטעי פיט (הכל כדין הקדושתאות), לבסוף סילוק, ואחר כך פיט קדושה גופם. בסוף הפיוטים הללו באה שוב חטיבה רגילה שמעבירה אל הברכה השלישית. מעניין הדבר שבשעה שפיוטי הקדושה-גופה נקטעו מסופו של רוב הקדושתאות הקדומות, נותרו בקרובות ה"ח הללו פיוטי הקדושה כמעט לעולם במקומם (בקטעים אלה חותמים רוב הפייטנים את שמותיהם). מכאן שוב שמציאותה של הקדושה בעמידה אינה רק נרמזת בפיוט, אלא גם גורמת לשינויים מרחיקים בתבנית הקומפוזיציות.

26. השווה הגדפס על ידי מרמרשטיין בהצפה לחכמת ישראל כרך ו עמ' 51. קרובה זו שתחילתה "חדש אור יפה וברה" של ר' פינחס היא, כפי שהוכיח זולאי. בגניזה מצויות קרובות י"ח לראשי חדשים במספר רב (השווה רשימת מקצתן אצל מרמרשטיין, שם), וכולן עשויות בתבנית זו, שהיא תבנית כל קרובות ה"ח שיש בהן קדושה. הקרובה לראש חודש וחנכה שהדפס מא. הברמן במחניים סב עמ' 102 על פי כ"י אוכספורד 2730/7 דף 42 ואילך, שעשויה כצורת קרובות החול הרגילות, בלא הרחבה בחטיבה השלישית, היא קטועה בלא ספק ופיסקאות הפיוט שהרחיבו בה, במקור, את החלק הזה לקראת הקדושה, הוצאו ממנה כדי לקצרה. העובדה שלפי מנהג מקומו וזמנו של המעתיק אמרו קדושה ב"ח וחנכה מוכחת מן הציון "ונעריצ" שבא אחרי הברכה השנייה (הקוים שעל המילה בכתב היד אינם סימני מחיקה אלא סימני הדגשה). גם זולאי שמדבר בקרובה זו במאמרו Eine Hanukka-Qeroba von Pinehas Hak-Kohen בדיעות המכון וכו' כרך א (גרמנית) עמ' 158 (סימן 15) מציינה בין הלקויים בחסר ("lückenhaft"). בין כך ובין כך אין קרובה זו משמעותית לענייננו לפי שהיא "בבליית", כמוכח מן החטיבה האורגאנית שמכוונת בה לברכת "את צמח דויד". קיצורן של קרובות י"ח מורחבות על ידי השמטת קטעי ההרחבה שלהן הוא תהליך הגיוני וגם לא בלתי מצוי: בכ"י אוכספורד 2704/1 דף 3, ב מובאת למשל קרובת החנוכה של הקלירי "אעדיף כל שמונה" כשכל חלקי הפנים שלה חסרות, ברם הקרובה ידועה לנו בהיקפה המלא בהרבה מקורות אחרים (השווה גם זולאי במאמרו הנ"ל בדיעות א' עמ' 153). בכ"י אוכספורד 2706/14 מובאת קרובת י"ח לחול המועד סוכות ואף בה, לאחר החטיבה השלישית (והיא מטיפוס המשלשים ומביאה חטיבה פיטית, פסוקים, "ואתה קדוש") רשום "ונעריצך", ואילו קטעי ההרחבה מושמטים. כתבי יד אלה אינם מוכיחים מאומה באשר לעניין הנדון בפנים.

קרובות שמיועדות לימים אלה מונחות לפנינו כעת בדפוסים ובכתבי יד וכל השלמות שבהן מביאות קדושה. נמצא העדות המלאה המשקפת את מצב קהילות ארץ ישראל בנידון זה לא עדותו של פירקוי בן באבוי היא אלא עדות מסכת סופרים כ, ה: והחזון צריך לומר קדושה בשמנה עשרה של חנוכה וכן בראשי חדשים וכן בחולו של מועד מפני שכתוב בהן עולת תמיד. ותני רבי חייא כל יום שיש בו מוסף יש בו קדושה, אין בו מוסף אין בו קדושה, חוץ מן החנוכה שאף על פי שאין בו מוסף יש בו קדושה. מפני מה, מפני שיש בו הלל, ויש אומרים אף בפורים מפני שיש בו מגילה²⁹. מנהג ה"יש אומרים" ודאי מנהג של מיעוט היה, ולא מצאנו לו רמז בקרובות הפורים שבידינו.

ועדיין אף עדות זו איננה מלאה³⁰, לפי שהחומר הפיזי המרובה למדי שבידינו מעיד על כך שבימי כיפור נהגו בני ארץ ישראל הקדומים לומר קדושה לא רק בעמידת השחרית אלא גם במוסף וגם במנחה וגם בנעילה. על כך מעידות כמה קדושתאות קדומות, ברובן קליריות, שבידינו: "קדושתא דמוסף לצום כיפור" לקלירי מובאת בכ"י H 5/183 באוסף ט'ש³¹, וקטעים מתוך קדושת מוסף אחרת של הקלירי ליום כיפור נדפסו על ידי י. מרקוס

27. השווה בנדפס על ידי אדלמאן בספרו *Zur Frühgeschichte des Maḥzor*, עמ' ג (קרובת י"ח לפסח = זולאי, פיוטי ינאי עמ' שסג) ועמ' ל, על ידי אלבוגן בספר היובל לש. קרויס עמ' 309 ואילך (שמנה עשרה להושענא רבה של הקלירי, תחילתה "הושענא אל אמונה" והיא מצויה בכ"י הרבה בגניזה) ועל ידי זולאי בידיעות המכון כרך ה עמ' קלב ואילך וקנ ואילך. ועוד קרובות כירב לרוב בגניזה, והשווה לעיל, הערה 26.

28. קרובת חנוכה קדומה מאוד, כנראה של ינאי (חתום בקטעי הקדושה ?), הדפיס אדלמן בספרו הנ"ל עמ' כט. קרובת חנוכה של ר' פינחס הדפיס זולאי בידיעות א' עמ' 163 ואילך והשווה שם עמ' 155 ואילך רשימה של ט' קרובות חנוכה קדומות, כולן עשויות בתבנית זו. את קרובת החנוכה של ר' שלמה בירבי יהודה הנזכרת שם בסימן 12 הדפיס הברמן בסיני גג, עמ' קפג ואילך, קטע מתוך קרובת חנוכה של יעקב בר דונש הדפיס פרוש' שירמן בשירים חדשים מן הגניזה עמ' 43. 29. מהדורת היגר עמ' 345. והשווה שם במבוא עמ' 33. ונמצא לפי זה הפיסקה מתוקנת וברורה ואין סיבה להטיל בה פגם. בסתירה לנאמר בהלכה זה מצויין בפרק יט, א ש"אין מוכירין קדיש ואף לא קדוש (בשחרית של תשעה באב) אבל במנחה אומרים קדוש". הלכה זו מייצגת כנראה מנהג מאוחר יותר, ולא מצאנוהו בפיוט.

30. השווה לעיל הערה 6. בהקשר שבו עומד בן באבוי בפיסקה הנידונה אין מקום כלל לציון מנהגים מיוחדים מן הסוג הזה.

31. תחילתה "אב חילה לדר שבעה". על העובדה שאין בידינו קרובה קלירית למוסף י"ב כבר תמה צונץ ב-*Literaturgeschichte etc.* עמ' 58 ושיער שהיא נתחברה מן הסתם אבל נאבדה. כתב היד הנ"ל המביא את הקרובה מיצג אמנם מנהג בבלי (השווה נפתלי יודר, לחקר נוסח בבל הקדמון, תרביץ לז עמ' 263, על פי המפתח), אך לא מפי הכותרת בלבד אנו חיים. על היות הקרובה מיועדת למוסף מעידה גם לשון הקיקלר שם שתחילתו "אתנה פועל צורי בקדוש" (חתום: אלעזר בירבי קליר, יהודה) שנוסח הריפרין שלו הוא: "אנא ימין חרוע חסף / ל'סלוח עיון ז'דים יסף / ר'וגשי תמיד יום וקר בן מוסף / קדוש". ועוד מעידה על כך העובדה שמצאנו בסוף הקדושתא קטעי פיוט להשלמת הקרובה בג' האחרונות, ולא מצאנו כירב על פי רוב אלא בקדושתאות שבאות במקום השבעות. אפשר

בגנזי שירה ופיוט שלו³². קטעים מתוך קדושתא למוסף ירכ' (לאברהם הכהן בן יצחק) מובאים גם בט' H 6/11. קדושתא קלירית למנחת יום כיפור, שתחילתה "אודך בקול ערב" נקלטה, כידוע, במחזור איטליה, ומצויים בידינו כעת גם פיוטי הקדושה שנשתייכו במקור לקרובה זו³³ ומחמת אופיים החד־משמעי, הן באשר למחברם והן באשר ליעודם, נביאם כאן בשלמותם על פי כ"י אוכספורד 2853/12:

כבודו	אמוניו הללו להביעה
בין הערבים ³⁴	לתחן תפילתם ישמיעה
	עונם ומחול, ודונם ישקיעה
	רנן כאופני מעלה יעריצו להשמיעה
5	וישמעה
	לעומתם
ממקומו	ברוכיו ירצה בשיחה
בין הערבים	רשעם יכפר ויסלחה
	בערך שפתיים ימציא סליחה
	יחודו בשננם פעמים בפציחה
10	ויסלחה
	פעמים
אחד	קדושו יקבל בתשובה
בין הערבים	יושר פללם יקשיבה
	להמציא כפרם, ישעם יקריבה
	רחמיך יזכור שנית לצואמת שובה
	ויקשיבה
	לי לי לי

שגם הקדושתא המיוחסת ליניי על ידי זולאי בפיוטי יניי עמ' שכח (סימן קלב) קדושת מוסף היא (השווה שם עמ' שמב: כי בו תישעה מיד עמוסוך תמידי יום וקרבן מוסף) וכן ראה אותה זולאי (השווה שם, הערה לטור רפא) אבל אין ודאות מוחלטת לא ביעודה של הקדושתא וגם לא ביחוסה ליניי. ³² השוה שם עמ' 18: "קיקלר אחר לר' אלעזר ז'ל" שתחילתו: "אמצך ביום זה אזכירה / במוסף יום כפור אבארה". והשווה מיד במובא אחר כך, פיוט מטיפוס העסטריוטא, אף הוא לקלירי, ותחילתו: "אתאנו לך בחין לשוחחה", ששני הריפוינים שלו זה לשונם: "אנא למענך עיוזו ואיוס / ז'כה ר'וגשי מוספי יום" ו"אמור להיתיר עיון עם נאסף / ז'בדי ר'נון וקרבן מוסף". שני הפיוטים טיפוסיים לקדושתאות ואין כמותם בשבעות. בקדושתא שתוארה בהערה הקודמת מובא קיקלר אחר.

³³ הזכירם, כנראה, צונץ, ב־*Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*, עמ' 103, סימן 29. ³⁴ מלות הקבע "בין הערבים" מופיעות בכל הסטרופות של קדושת "אודך בקול ערב". אף דבר זה מוכיח שהקדושתא באה במקום שברך הטבע היתה צריכה לבוא שבעתא: מלות קבע בג' הפיוטים הראשונים של הקדושתא הן בבל ייראה בקדושות הקלירי; כנגד זה הן שכיחות מאוד בשבעות שלו. כיוצא בזה העובדה שהפייטן חותם שמו בסטרופות הסיום של המגן והמחיה (השווה

קטעים נכבדים מתוך קדושתא קלירית אחרת למנחת יום כיפור מצויים בכ"י ט"ש H 6/76. את מעמד הנעילה של הקלירי שתחילתו "אומר איימתה לשכיר יום" הדפיס אלבוגן³⁵ על פי כתב יד מן הגניזה ואף בו פיוטי קדושה חד־משמעיים. גם קדושת הנעילה המפורסמת "אב ידעך מנוער" נראה שאין ספק שהיא של הקלירי ואף זו קדושתא מובהקת.

ועוד נראה שכדרך שנהגו בני ארץ ישראל בשלוש תפילות יום הכיפורים הנ"ל שאמרו בהן קדושה לא כמנהגם הרגיל, כך נהגו גם במוספי ראש השנה. אמנם בעניין זה אין בידינו הוכחות חד־משמעיות לחלוטין³⁶, ברם יש בידינו קטע מתוך "מוסף תקיעות" קדום מאוד, כנראה עוד מתקופת יוסי בן יוסי, והוא בנוי כתבנית הקדושתאות ולא כתבנית השבעות³⁷, ועוד מצאנו פיוט ראשון מתוך "תקיעתא דר' אלעזר" (בירבי קליר) שתחילתה "אדן חוג היקומך" ואף הוא בנוי בתבנית הקדושתאות³⁸. קטעים מתוך קדושתא נוספת ל"מוסף דתקיעה", אף היא בתבנית מובהקת של קדושתא מובאים בכ"י ט"ש H 8/54.

העובדה שבני ארץ ישראל הרבו לומר קדושות דוקא בימים הנוראים אינה צריכה להתמיהנו, שהרי נושא הקדושה עיקר גדול הוא בתפילות הימים הללו, וכל שכן בפיוטיהם, וכמה סוגי פיוט שנקבעו לשמש במיוחד בקדושתאות הימים הנוראים מבליטים עובדה זו. עד כאן באשר למנהג אמירת הקדושות בעמידה בקהילות ארץ ישראל: כל הקרובות

צונץ *Literaturgeschichte*, עמ' 27; כך מצאנו, אגב, גם בסטרופות הסיום של המגן ב"אב חילה לדר שבעה" הנ"ל) — אף דבר זה נדיר הוא בקדושתאות הקליריות הוא אופייני לשבעות. ³⁵ HUCA, כרך ד עמ' 412 ואילך. יש לציין שהשלמת הקרובה בקטעי הפיוט האחרונים (חתום: אברהם בירבי שמואל) אינה אוטנטית, כמוכה, מלבד החתימה, ממיקומן השונה בקטעים הללו של מלות הקבע. יש לשער שמה שהדפיס י. מרקוס בגנוזי שירה ופיוט עמ' 21 שייך באמת לקרובה זו.

³⁶ וזהויון של קרובות כקרובות מוסף אינו תמיד בחינת משימה קלה, שהרי מיקומה של קרובה בכ"י אינו ראיה אלא למנהג מקומו של המעתיק. הוכחות פנימיות ליעודה של קדושתא, כגון אלו שהעלינו לעיל בהערה 31, אינן תמיד בנמצא.

³⁷ נדפס על ידי אדלמן בספרו הנזכר לעיל בהערה 27, עמ' ז. העובדה שקדושתא של מוסף כאן מוכתח לא רק מן הכותרת (כתב היד מנוקד בניקוד ארץ ישראלי!) אלא גם מן העובדה שהקטע כולל גם את התחלת המלכיות. שלוש החטיבות הראשונות של הקרובה עשויות כתבנית הקדושתאות, עם שלשלת פסוקים וסטרופות סיום, ולא מצאנו כירב בשבעות. אמנם אין פיוטי הקדושה לפנינו (בין המצויין בדפוס שם כדף 1 ע"ב למצויין שם כדף 2 ע"א יש בלי ספק חסר של דף או של שני דפים) ומבנה הקטע מסובך מפני שהוא כולל את המלכיות בקדושת השם (שלא כהלכה הפסוקה, אלא כדעת ר' יוחנן בן גוריון במשנת ראש השנה ד, ה). השלמת הקרובה שבסוף ע"ב של דף 2 (נדפס בעמ' י) היא זרה בלי ספק.

³⁸ נדפס על ידי אלבוגן בציונים לזכר שמחוני, עמ' 86, על פי כ"י ט"ש H 8/6. גם בכ"י ט"ש H 8/2 מצויים כמה קטעים מתוך קדושתא קלירית (אחרת) לר"ה, ונראה שאף זו נכתבה למוסף. דבר זה אנו למדים מן העובדה שהפסוק הראשון שלאחר המשלש אינו רומז לקריאות היום (בתורה או בנביאים) כמקובל, אלא הוא פסוק ניאוטראלי, שנראה רומז למלכיות ("ויהי בישורון מלך" וכו').

האוטנטיות שבדפוס ושבתכתיב היד משתלבות במסגרות שצוינו לעיל. חריג אחד מופלא מן הכללים שסקרנו מצאנו בנדפס על ידי א. שכטר בספרו על סדר חיבור ברכות האיטלקי³⁹: כאן מובאים בהשלמה לשבעת הטל של הקלירי פיוטי קדושה חד־משמעיים לחלוטין, דבר שנוגד תכלית הניגוד את העדויות המרובות שמצויות בידינו על בני א"י שלא אמרו קדושה בעמידה של מוסף. אך ברור שהפיוטים הובאו לכאן לצורך המנהג האירופי מתוך איזו קדושתא קלירית⁴⁰; במקורות אחרים שמובאת בהם שבעת הקלירי בשלמותה אין, כמובן, פיוטי קדושה⁴¹.

ד

עניין הקדושה בתפילת היוצר נראית פחות חד־משמעית מעניין הקדושה בעמידה. בנידון זה אין בידינו שום עדות חיצונית ואלמלא כתבי היד מן הגניזה שנוסחם נראה ארץ ישראל ושארין בהם קדושה ביוצר, אפשר שאיש לא היה מעלה על הדעת שבני א"י לא אמרו קדושה ביוצר בתקופת ראשוני פייטנינו. עכשיו שנתגלו ונדפסו כתבי היד של הגניזה נתפשה עדותם כעדות חותכת, מכרעת וגלובאלית, שספק אם יש אחריה כלום. המצב בחומר הפיוטי שבידינו והנוגע לעניין לא נבדק עדיין. זולאי בלבד מצא, כאמור, ראייה לדעת קדמיו בעניין העדר הקדושה בתפילת היוצר של בני א"י, בתבנית יוצרות החול שמצא והדפיס⁴². והנה אין ספק כלל שעדותן של מערכות יוצר אלו ברורה ומכרעת היא לגבי ימות החול, ונראה ברור על פיהן שבני ארץ ישראל לא נהגו לומר קדושה בתפילת היוצר שלהם בימות החול. השאלה הנשאלת היא מה היה דינם בזה של שבתות ושל ימים טובים. זולאי נטה לקבל גם בזה את דעת חוקרי התפילה ולראות ביוצרות החול שהדפיס עדות גם לימות שבת וחג. ואף על פי שרוב מערכות היוצר הקדומות לשבתות ולחגים כוללות אופנים — והם ראייה מובהקת לנוכחות הקדושה ביוצר — כסבור היה זולאי שאין זה אלא מנהג פייטנים מאוחרים, ואילו אופנים שמצא במערכות יוצר של פייטנים קדומים, חוכך היה בדעתו אם אין הם תוספות מאוחרות⁴³.

ברם מצויים בידינו יוצרות שבת וחג עתיקים מאוד, כתובים בנוסח יוסי בן יוסי וקדומים בלא ספק לתקופת ראשוני פייטנינו הידועים בשמותיהם, שאי אפשר כלל להפקיע את

39. א. שכטר, *Studies in Jewish Liturgy*, פילדלפיה 1930, עמ' 121.

40. את הפיוטים לא הצלחתי למצוא בשום מקור אחר. שום דבר, בתוכנם, אינו מעיד על יום ההג שלמענו נכתבו, ואפשר שהם מתוך קדושתא ליום א' דפסח (השווה שם עמ' 122: "קושב טיף אביב נוצרים"; ושם: "חבל (= תבל ?) ממטיר ומזליח (?) אורים"). ברם בפיוס הראשון נאמר: ואנו ב ק צ טללי נדבות וכו'.

41. את ההשלמות לשבעת הטל של הקלירי הדפיס אלבוגן ב־*Kalir-Studien* שלו ב־*HUCA*. כרך ג עמ' 222 ואילך. סיומם של קטעי הטל שבקרובה זו מופיעים בכמה מקורות בגניזה, בלא שיש אחריהם רמז כלשהו לקדושה.

42. השווה לעיל הערה 12. 43. השווה לעיל, שם, ולהלן בפנים.

האופנים שבהם מחזקתם וממקומם. זולאי עצמו העיר את תשומת הלב לפיוטים אלה ולחשיבותם "לחקר צורות היוצר"⁴⁴ אבל לא הספיק להסיק את המסקנות המתחייבות מהן לענייננו. הטכסטים מצויים בשני כתבי יד⁴⁵ (שהם חלקים של כי אחד) המביאים מערכות יוצר ומעריב לארבע הפרשות ולשלוש הרגלים. ונביא כאן לדוגמא שתי מערכות יוצר, אחת כנראה לשביעי של פסח, ושניה לסוכות:

יוצר יהי בשלח

אז ישיר פצו / אבות על נבך / בשורם כבוד מלך / נילחם על ים
 בעזי חמרת / יונקים להאדירוהו / לסרס אורו / וכיסוה שורשי ים
 [וי] אש מלחמה / חנית צר קיצץ / עגלות שרף באש / ומדד בשועלו ים
 מרכבות פרעה / וחיל שלישיו / כיסה עליהם / חיל שיסעת ים
 5 תהומות ירדו / שעטטה סוסיו / והולכתה בתחתית / משולי כחול ים
 ימינה יי / עושה חיל / רכב עיוז וחיל / טיבעתה בלב ים
 וברב גאונה / גאון צר הישפלתה / והינוה גאליה / על גלי ים
 וברוח אפיה / זרם מים עבר / וניתמחו בנערך / חיל משברי ים
 אמר איב / לרדוף המונינו / ומבקש נרדף / הדסו לתוף ים
 10 [נשפת ברוחה] / וצוררי עמה / וה[...]. / צבא שותחי ים
 מי כמוך / נאדרתה נאדר בקודש / ונעריץ כסוד קודש / קולם קול ים
 זה מזה⁴⁶
 נטיתה ימינה / בביטוי שבועה לארץ / מסתלסל בכרוב / בכנפי רוח בים
 לעומתם⁴⁷

נחיתה בחסדה / ליסדו עתה / ואורה שלחמה / לנחות גוי ים
 ככ

שלח אורך ואמתך המה ינחוני יביאוני
 אל הר קדשך ואל משכנותיך (תהלים מג, ג)
 בר יוצר

שמעו עמים / ואחזתם רעה / משכיך באהבה / להנחה בתוף ים
 ככ

משכני אחריך נרוצה הביאני המלך חדריו
 גילה נשמחה בך נוכירה דריך מין משרים אהבך (שיר א, ד)
 בר

44. בספרו האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון עמ' קמו.
45. כי אוכספורד 2720/9 דף 23, א ואילך וכי אנטונין 113. היוצרות בפנים מובאים — הראשון מכי אוכספורד והשני מכי אנטונין.
46. רומז לפיסקת הקבע הסמוכה לקדושה. נוסחה בכי ט' ש' 8 H 21/1, שמביא קטע מסידור ארץ ישראל: "זה מזה מקבלים ואומרים קדוש קדוש קדוש". וכך הוא גם בסידור רס"ג עמ' לו.
47. רמז לפיסקת המעבר אל פסוק ב' בקדושה. במקור הגל בגניזה: "לעומתם לעומת שרפים משבחים ברוך כבוד וכו'".

אמת

15 אז ניבְּהִלוּ בַּפֶּחַד / מְלָכִי [הָאָרֶץ] / עַל שְׁמַע פִּילָאִיָּה / אֲשֶׁר עָשִׂיתָה בָּיִם
תְּפוּל [עֲלֵיהֶם] חֲתַת / לְהַדְמִימָם כְּאַבֵּן / עַד עֶבֶר / נָחִי אֲדוֹן יָם
תְּבִיאֲמוּ לְהַר קְדֻשָּׁה / מְקוֹם שׁוֹחַ [...]. / מְקוֹם נְחוּשֶׁת יָם
יִי יִמְלוֹךְ / בְּמַלְכוּת נְמוֹ אוֹנִים / וּמִסְלִילִי / יְדִידִים בָּיִם
כִּי בָא סוֹס פֶּרְעָה / בָּרַכְבוֹ [...]. / רוֹכֵב עַל עֵב קַל נִיעָרוֹ / [כְּעוֹסֶרֶת]
שְׁאוֹן יָם

אמרו כולם

20 וַתִּקַּח מֶרֶם / תּוֹפִים לְשׁוֹרֵר / וְאַחַר נִוְנָנִים קִידְמוֹ שָׁרִים / וַתּוֹסֶפוּ בְּמַחֹל /
לְדוֹרֶף בְּמוֹתֵי יָם⁴⁸
וַתַּעַן לָהֶם שִׁיר / וַהֲלִיל זֶמֶר / לְמוֹסִיף לְנוֹאֲלִינוּ / מִסִּבֵּל הוֹמִים כָּיִם
כֹּל
וּפְרִקְנוּ מִצְרֵינוּ כִּי לַעֲוֹלָם חֲסָדוֹ (תַּהֲלִים קִלּוֹ, כֹּד)

ב

זו מערכת היוצר השנייה:

פְּקוּדִים⁴⁹ סוכות יוצר

• אוֹמֵץ קְצוֹת דְּרָכֶיךָ / אֵין מִי יָבִין / אִימְצָתָה מֵתוֹחִים כְּאוֹהֶל / אִיהֶלְתָּה כְּסוּכָה
בְּהִלֵּל אֲנֻצָּתְךָ / בְּחִילָה אֲסִלְדָּךְ / בְּעוֹז וְשִׁיר אֲגִדְלָךְ / בְּשִׁיבְתִּי בַּסִּכָּה
נִנְיָתָה אֲסִלָּה / גִּילִיתָה אוֹרָה / גִּיה לְנִתִּיב / רִגְלִי גְרִי סוּכָה
דִּצְתָה לְהַתְחִיף בְּמִים / דִּהֲרָתָה רָקִיעַ / דִּבְרָתָה לְהוֹתִיר כְּרָקִיעַ / דְּרִי סוּכָה

48. לפי התבניות המקובלות של היוצרות היה צריך לבוא כאן סימון לפיסקת הקבע המעבירה לפסוק ה' ימלך או ה' מלכנו ("זה צור" או "זה מלכנו" או כל כיו"ב). ואין ציון כזה בכה"י, ואולי הושמט בהיסח הדעת.

49. מלה זו באה כמה פעמים בכה"י הוזה בראשי יוצרות ומערכות, ולא מצאתי עדיין מונח זה בשום מקום ואיני יודע לפרשו.

• אוֹמֵץ קְצוֹת דְּרָכֶיךָ — קטע ראשון של פיוט זה נקלט במחזורי איטליה ונקבע להיאמר ביום ב' של סוכות. צונץ מציין ב-*Literaturgeschichte*, עמ' 70 ומעיר שהוא "מזכיר את הפיוט הטרומ-קלירי" ("Erinnert an vorkalirischen Piut"). פירוש ושינויי נוסחאות לפי הנדפס במחזור שד"ל כך ב דף קעד, א: 1. מתוחים: מתוהי. איהלתה: איהלתם. 2. ושיר: שיר. בשיבתי: בשבתנו. 3. גיה: גלה, והוא משובש. רגל — כמו: לרגל. גרי סוכה — ישראל. 4. דצתה — שמחת. להתוויך — לחלק, לחצות. דהרתה: דהרת (ר' פתוחה) והוא "לשון גאות וגובה, גדולה ורוממות" (זולאי, ידיעות ו, עמ' קפא). דברת: די. ור"ל: הבטחת שישראל (דרי סוכה) יזהירו כוזהר הרקיע (על פי דניאל יב, ג). כרקיע: ברקיע. 5. קרים — מים. הידשאתה: הרשית, והוא משובש. המימם — איני יודע לפרש. ובדפוס: הם הם. ואפשר שהיא הגירסה הנכונה ר"ל כדי שמהם, מן השיחים ילקח סכך לסוכה. לקרות — ר"ל: לשמש סכך. 6. ומועדים: ולמועדים. ולישוב: וליושבי. 7. זחל תנינים — תנינים אימתניים. ובדפוס

5 הקרית קרים / הידשאתה שיחים / המימם לקרות / הדרת סוכה
ועשית אורים / ומושלים ביום ובלילה / והם לאותות ומועדים / ולישוב סוכה
וחל תנינים / וממתה ובראתה / וזהרים להסעיד / וזכדי סוכה
חית ארץ עשית / חותם יצור טבעתה / חדרי גן רעננה / חופסת כסוכה
טיבעתה מלהב / טפסרי יראה / טוהר הדר פסא / טלולים כסוכה
10 יראה להם / ישרה רגלים / יופיית פנסימו / יסוככו כסוכה
פאתת יעשו / פקוראים לו ללו / פתר תת לקדוש / כי סביביו סוכה
זה מזה
לכתם ילכו / לובשי כנפיים / לגדר אופנים / לחזו בהם יכתירו
לעומתם
מזנה ננידך / מלונך יבהיק / מאורך בהניה / מקום ניפל סוכה
ככ
ביום ההוא אקים את סכת דויד הנפלת וגדרתי
את פריציהן והריסתיו אקים ובניתיה כימי עולם (עמוס ט, יא)
בר יוצר
[... ...] באברת / נצחים תסוככיה / נשאך באהב / ...[גותרה כסוכה]
ככ
יהיה בשלם סוכו ומענותו בציון (תהלים עו, ג)
תנאמר] ואהבת עולם וכל (ירמיה לא, ב)
בר אוהב
אמת

השוואת תבניתם של יוצרות אלו אל תבניתם של יוצרות החלל שבידינו מראה שהקדושה הנכללת בתפילת היוצר (בימות שבת וחג) מרחיבה את הרכב מערכת היוצר בשני קטעי פיוט: אחד מהם שמקדים את הקדושה ומשמש לה מבוא ואף מעביר אליה בסופה⁵⁰, והוא המקביל במערכות היוצר המאוחרות והמפותחות יותר לקרוי בפנינו "גוף היוצר", ושני

משובש: זה לתנינים, וזהרים — כינוי לישראל. ובדפוס משובש: וזהרם. 8. יצור: יציר. גן: גפן, והוא הנכון והוא כינוי לכנסת ישראל. חופסת: חופפתם. 9. טיבעתה — יצרת. טפסרי יראה — מלאכים. הדר: הדור, והוא שיבוש. טלולים — מכוסים. 10. יראה להם — יחזקאל א, יח. ישרה רגלם — שם, שם ז. יופיית: יופי. 11. כקוראם: כהראם, והוא שיבוש. כתר וכו': כתר דת סוכה, והוא משובש. וכבר תמה על הנוסח שד"ל במבואו למחזור בני רומי, מהד' גולשמידט עמ' 74. 12. לחזו בהם — אולי: לקב"ה שמסתכל בהם. 13. ניפל — במקום: נפילת. הזולת אינו מובא בכה"י.

50. חוק טורי המעבר בקטעי הפיוט שאינם מעבירים לברכות נשמר בפיוט הקדום כמעט תמיד בקפדנות גדולה, לא פחות מחוק טורי המעבר שגושרים אל הברכות. מקומות שאין המעברים ברורים בהם, יש לחוש לשיבוש. בפיוט המאוחר יותר נהוג היה לצרף לפיוטים סטרופות מעבר סטיריאויסיפיות, ועל כן נראים הרבה פיוטים מאוחרים קטועים מבחינה זאת בסופם.

מהם שמעביר מפסוק ראשון שלקדושה אל הפסוק השני שלה, והוא המקביל בתקופה מאוחרת יותר לאופן. נמצאנו למדים שלא האופן בלבד מעיד על נוכחות הקדושה ביוצר אלא גם גוף היוצר: כל מערכת יוצר שפיוטה הראשון אינו מעביר לברכת יוצר המאורות נועדה להיאמר בתפילת יוצר שיש בה קדושה⁵¹.

תפקידו של גוף היוצר במערכות השבת והחג כמבוא לקדושת היוצר מסביר גם את הופעתו של ה"סילוק" ביוצר הקדום⁵². הרבה יוצרות קדומים, בגניזה ומחוצה לה, מביאים, כידוע, בחלקם הראשון, מלבד את גוף היוצר המקובל, קטע פיוטי, העשוי הן מבחינת הקצב והן מבחינת הצורה בדיוק כדמות הסילוקים שבקדושתאות, והוא מעביר בסופו, שוב בדרך האופיינית לקדושתאות — לקדושה. בקומפוזיציות אלו הושווה אפוא מעמדה של קדושת היוצר אל מעמד קדושת העמידה בקדושתאות, ואין צריך לומר שמציאותה של תבנית פיוטית זו ביוצר הקדום מעידה אף היא כמאה עדים על מקומה הקבוע והאיתן של הקדושה ביוצרות השבת והחג בקהילות ארץ ישראל הקדומות, שבהן עוצבו לראשונה כל צורות הפיוט הקלאסיות.

עיון רופף מגלה את חותמה של קדושת היוצר גם בפיוט הארץ ישראל הקדום "אל אדון על כל המעשים". פיוט זה ודאי קודם דורות הרבה לתקופת הפייטנים ידועי השם⁵³ ואין ספק בו שלא נכתב מעיקרא אלא כפיוט של יוצר⁵⁴, והנה אף הוא מסתיים בטור

51. לפי זה מציאותו של גוף היוצר במערכת היוצר רלבאנטית יותר לעניין הקדושה מאשר מציאותו או העדרו של האופן. אפשר שמקצת מן הפייטנים הראשונים לא פייטו אופנים כלל ביוצרותיהם, ולעתים קרובות למדי גם הושמטו אופנים ממערכות הפיוט הקדומות והמאוחרות כאחת, ואין להסיק מזה מאומה ביחס לקדושה. השווה גם דברי זולאי בקריית ספר ל, עמ' 248.

52. סילוק — שם הפיוט שלפני הקדושה בין ביוצר ובית בקרובה" (זולאי, ידיעות ה', עמ' קט). עניינו ביוצר לא נחקר עדיין, ורק הוזכר כבדרך אגב על ידי צונץ ב-*Die synagogale Poesie etc.*, עמ' 62. כמה יוצרות קדומים בעלי סילוקים ידועים לנו ממחזורי איטליה ורומניא. אלה בעיקר יוצרות של פסח, של שבועות ושל ראשי שנים וימי כיפור. אין ספק שכמה יוצרות קדומים שבידינו בעלי סילוקים היו מתחילתם אלא שסילוקיהם נקטעו משום ארכם. היוצר לראש השנה "מלך אזור גבורה" המיוחס לקלירי מופיע למשל במחזורי איטליה ורומניא יחד עם הסילוק שלו "מלך עתיק ימים", ואילו במחזור אשכנז הוא מופיע בלעדיו. אין צריך לומר שסילוק זה מסתיים במעבר ברור לקדושה: "ויואדר ויוערץ ויושגב האל הקדוש הנקדש בצדקה". העובדה שהרבה יוצרות עם סילוקים נתחברו על ידי פייטנים איטלקיים ואשכנזיים-איטלקיים מעידה על מוצאה הארץ-ישראלי של התבנית. 53. הפיוט כתוב בנוסח יוסי בן יוסי. מה שמציין אלבוגן ב-*Studien*, עמ' 24 וב-*Der jüd. Gottesdienst*, עמ' 114 ו-275 שהפיוט הוא פיתוח לאלפבית "אל ברוך" אינו נכון; רק ארבעת הטורים הראשונים פותחים בבמקרה במלים שמופיעות גם באותו א"ב. אין לשער כלל שמי שבא להרחיב בדרך זו אלפבית מצומצם הסתפק בהקבלה של ארבעה טורים בלבד.

54. כמוכח מתוכנו של כמה צלציות מ"טובים מאורות" ואילך. הקטע "לא אל אשר שבת" שלאחר מכן אינו קשור ב"אל אדון", כמוכח מן המקצב השונה של שני הקטעים. הנוסח הנכון בקטע השני הוא, כמפורסם, "אל אשר שבת" (כך אצל רס"ג, ורב עמרם, וכך בתשובת רב נטרונאי גאון, ובכמה

שרומז לקדושה: "שבח נתנים לו וכו' שרפים ואופנים וחיות הקודש". ואין סיום זה במקומו אלא אם כן מעבר יש בו לקדושה.

עד כאן לא הבאנו ראיות אלא מטכסטים שאף על פי שנראים קדומים ביותר וחותרים של ארץ ישראל נראה טבוע עליהם בהבלטה, אין אנו יודעים בדיוק לא אימתי נתחברו ולא היכן נתחברו. עכשיו נביא ראיות מיוצרות של פייטנים שידועים לנו כמחברים קדומים ושמחזקים אצלנו בני ארץ ישראל במובהק.

פרשת היוצרות המיוחסות לקלירי סבוכה ומסובכת, כידוע, וכמעט שאין בידינו מערכת יוצר אחת שלמה שנוכל ליחסה לו בלי נדנוד של ספק⁵⁵. לא נביא אפוא ראיה מן המיוחסים לקלירי ברם נציין את העובדה שבכתב־יד אוכספורד 2714 דף 34 ואילך מובאים לנו, בקונטקסט של יצירות קליריות מפורסמות ומובהקות, מערכות יוצר לארבע הפרשות ובהן חתימות חדר־משמעיות לכאורה של הקלירי⁵⁶, ואף בהן רמזים ברורים לקדושת היוצר.

מקורות בגניזה, השווה דברי ר' גינצבורג, גנזי שעכטער, ב, עמ' 511). הקטע הזה, וכן הקטעים המקבילים לו לשאר ימות השבוע (השווה אלבוגן, *Studien*, עמ' 24) נראים מכוונים להעביר לברכת המאורות ("ועל מאורי אור שעשית וכו'"). הסיום סטריאוטיפי לכל ימות השבוע, מ"תתברך מושיענו" ואילך. סימן כה' באוסף ט"ש שהיה לפני אלבוגן הוא עכשיו 8 H 9/2, והוא מייצג מנהג של חרל, כמוכח מן הכותרות הלועזיות ומן העובדה שמובאת בו קדושה ביוצרות חול).

55. לאחר ששנים הרבה פסקו חכמים בכך בכלל שהקלירי חיבר יוצרות (השווה ש"ר, בתשובותיו למשיגים, ב"תולדות", וראשא תרע"ג, ח"ב עמ' 185 והשווה גם דברי ר' גינצבורג בגנזי שעכטער כרך ב עמ' 511) הוכח על פי ממצאי הגניזה בלא ספק שאכן חיבר הקלירי גם יוצרות; השווה זולאי בקרית ספר י, עמ' 842 ודברי ש. שפיגל בידיעות המכון כרך ה עמ' רעה. ברם חתימות הקלירי ביוצרותיו אינן מלאות וחד משמעיות, כל שכן שהמקפוקים ביחס ליוצרות שחתימתם "אלעזר בירבי קילר" שזולאי נטה ליחסם לפייטן אחר (השווה דבריו בקרית ספר הנ"ל, בהתקופה כח, עמ' 384, במחקרי יוני ידיעות המכון כרך ב עמ' רכא ובגנזי קויפמן כרך א עמ' 36) לא פגו עדיין כליל. הפיוטים שמציינם היינמן בספרו הנ"ל עמ' 146 הערה 34 על פי פרסומו של מרקוס בגנזי שירה ופיוט עמ' 39, 41, 43 כפיוטים קליריים אינם אלא קטעי פיוט (א"ב עד אות ל בלבד) שאין הקדושה נרמזת בהם. שני הפיוטים הראשונים מיוסדים על הקריאה של בני חרל וחומים "אלעזר בירבי" וזולאי כסבור היה שהם ל"פסבדר־קלירי" שחתימתו "בירבי קילר". הפיוט השלישי (שם עמ' 43) כבר הראה זולאי בקרית ספר הנ"ל שהוא לר' שמואל השלישי.

56. המערכות עשויות בתבנית המקובלת של מערכות היוצר. בסטרופות הביניים המתחלפות של גופי היוצר חתום תמיד "אלעזר" או "לעזר"; במאורות — "אלעזר"; באהבות — "קליר", ולפעמים גם "קליר חזק"; בפיוטי ה"מ כמכה" וה"י מלכנו" שוב "אלעזר" ולפעמים גם "אלעזר חזק". אמנם הלשון והסגנון אינם קליריים במובהק, ובפיוט ה"י מלכנו" לפרשת פרה נזכרים הערבים ("איך נטהר ואנחנו מטונפים בטומאת ערלים / לובטנו וחובטנו במלכות ישמעאלים / עולפנו זרועים, בעמים מתבוללים" וכו'; אבל מה שנאמר ב"י מלכנו" לפרשת זכור "אהלי אדום ושמעאלים" אינו אלא שיבוץ מתהלים פג, ז) ואולם הרכב כתב היד והחתימות מדברות בעד יחוס קלירי בלשון שקשה להתעלם ממנה.

מערכות אלו אמנם אין בהן פיוטי אופן, ברם טורי המעבר שבסופי גופיהן מבשרים בכולן את הקדושה, ונביא כאן את הפיסקאות הנוגעות לענייננו. לפרשת שקלים (תחילת המערכת "ארבעה פרקים בכל שנה אגמור"):

וְ לְכַפֵּר עַל נַפְשׁוֹתֵיכֶם סַח לְמִי זֶה
זֶה אֱלֹהֵי רָצָה בָּזָה
לְהַקְדִּישׁוֹ כְּקֹרְאֵי זֶה אֵל זֶה
ק[דרוש]

במערכת היוצר לפרשת זכור (תחילתה: "אזכיר מעשה עמלק"):

ל[א] תִּשְׁכַּח אֲשֶׁר לָךְ עֲשָׂה
וְדָרְשָׁה תִּתֵּן לְמַשִּׁיפָה
וְתַעֲרִיץ לְאֵל רָם וְנָשָׂא
ק[דרוש] וכולם⁵⁷

ביוצר לפרה (תחילתו "ארבעה דברים נסתמו בסתרון"):

ח[קת] ע[ולם] אֲשֶׁר לְעוֹלָם עוֹמֶדֶת בְּקִידוּשִׁים
זֹאת אַחַת מֵאַרְבָּעָה רְחֹשׁ לְעֵתִיד מְסוּרָשִׁים
אֵל נַעֲרִץ בְּסוֹד קְדוּשִׁים
ק[דרוש] וכולם

ביוצר לפרשת החדש (תחילתו "אצילי ... אומצו בכישרון"):

ב[לילה] ה[נה] אֲשֶׁר הוּכַן לְתַשׁוּעָה
עֵת וַיִּפְסַח עַל אוֹם נוֹשָׁעָה
רוֹמְמָה לְהַעֲרִיץ לְדָר שְׂבָעָה
ק[דרוש] וכולם

עדות מקבילה לזו אנו קולטים מיצירותיהם של שאר פייטני ארץ ישראל: בין יצירותיו המועטות של הפייטן הארץ ישראלי הקדום ר' חדותא מצויים בידינו קטעים נכבדים ממערכת יוצר אחת שלו לראש השנה, ומערכת יוצר כמעט שלימה שלו לסוכות. מן היוצר לראש השנה נותרו בידינו הסילוק של הגוף, האופן, המאורה, ותחילת האהבה, ואלה נדפסו כולם בידי מ. זולאי בידיעות המכון וכר כרך ה' עמ' קיט ואילך. הסילוק

57. וכולם — רומז לנוסח הקבע המעביר אל הקדושה, מעין מה שמצאנו בכ"י H 21/1 8 הגיל: "וכולם עומדים באימה ושומעים יחד קול דברי אלהים חיים ומלך עולם זה מזה מקבלים ואומרים ק' ק' ק'".

של מערכת זו מסתיים, כמובן, במעבר ברור לקדושה: "ויוצרין ויוקדש כסוד שרפי [קדש]". גם האופן בולט מבחינת תוכנו כפיוט קדושה.

מערכת היוצר של חדותא לסוכות⁵⁸ אין בה אופן, אבל המאורה שבה פותחת באות מ', וכבר העיר זולאי⁵⁹ ש"סימן הא"ב מעיד על חסרון האופן שהכיל את האותיות א—ל". אולם, לדעת זולאי שם אין ודאות במשמעות עובדה זו לפי ש"עדיין ספק גדול מרחף על פני כל עניין אמירת האופנים (= הקדושה, ע.פ.). ביוצרות בתקופת קליר וחדותא, והפיוטים שנדפסו בידיעות המכון כרך ו' (צ"ל: ה) קיט, קכ, אינם מוכיחים, שכן אפשר שמעיקרא חלקי קרובה הם שנתגלגלו במנהג מאוחר לתוך יוצר. ולעניין הפיסקה שלפנינו (ר"ל: המאורה והאהבה שנראות רומזות לחסרון האופן) יתכן שאף היא אינה אלא תשלובת מתוך יוצר אחר". ברם זיקת היוצר שבכאן לקדושה אינה מוכחת על פי האופן שחסר, אלא על פי טור המעבר של גופו והוא חד-משמעי לחלוטין:

תְּשׁוּבָּנוּ בְּחוֹפוֹת בֵּית מִקְדָּשְׁךָ
תַּעֲלִסֵנוּ בְּשֶׁבַע סוּכוֹת מִקְדָּשְׁךָ
וּבְאֹפְנֵי מַעֲלֵה נִקְדִּישְׁךָ

קדוש

ממצא זה מבטל כמובן גם את ספקותיו של זולאי באשר לסילוק היוצר לראש השנה. לתוצאות דומות מביאתנו בדיקה בקטעי היוצר לסדרי הקריאה התלת-שנתית שנשתמרו בידינו מעובדו של פייטן ארץ ישראלי קדום אחר, ר' יוסף בירבי ניסן משה קריתיים⁶⁰. והנה סטרופות המעבר של מקצת מיוצרותיו:

א. לסדר אלה תולדות השמים והארץ (בראשית ב, ד):

הָאָדָם הִיָּקְמוּ בְּכָל
וַיֵּצֵר הָאֱלֹהִים
קְדוֹשׁ מְשׁוֹבַח בְּסִי כָל [קדוש]
וְכוֹלֵם

ב. לסדר הן האדם (בראשית ג, כב):

הַסִּידִים לְקְדוֹשׁ מִפְּאֵרִים
וְנִים יַחַד עִם דֹּהָרִים⁶¹
קוֹדֵשׁ⁶² עֲוִיִּים וּמִאֲדִירִים [לקדוש]
וְכוֹלֵם

58. נדפסה על ידי זולאי בתרביץ כב, עמ' 32 ואילך. 59. תרביץ שם, עמ' 36.

60. השוה רשימתם אצל זולאי, ידיעות ה, עמ' קנט. הטכסטים מובאים על פי כ"י ט"ש H 13/1, Add. 3379. כל הסימנים הם, כמובן, סטרופות קדוש, וחתימתם "חזק".

61. דוהרים — כינוי נפוץ בפיוט למלאכים.

62. אולי צ"ל: קדוש, ר"ל: קדושה.

ג. לסדר זה ספר תולדות האדם (בראשית ה, א) :

אָרֶץ פִּנְעוּן חֲשָׁקָהּ לְהַנְחִיל לְאַבְרָהָם יִצְחָק וְיַעֲקֹב
 זְכָרָתָּהּ [...] יַעֲקֹב
 קְדוּשִׁים יְקַדִּישׁוּ אֶת קְדוֹשׁ יַעֲקֹב
 וְכֹלָם [קדוש]

ד. לסדר אלה תולדות יצחק בן אברהם (בראשית כז, א) :

יַעֲקֹב חֵלֶק הָעוֹלָם הַזֶּה וְהָעוֹלָם הַבָּא
 זֶרַע קוֹדֶשׁ כּוֹלֵם וּבְנֵי הָעוֹלָם הַבָּא
 קְדוּשִׁים יְקַדִּישׁוּ וְנֶעְרָץ בְּסוֹד קְדוּשִׁים רַבָּה [קדוש]
 וְכֹלָם

ה. לסדר ויהי כי זקן יצחק (בראשית כז, א) :

בְּנֵי חֵבֶר יִהְיֶה לְקַהֲל קְדוּשִׁים
 [...] פְּנִיבּוֹר בְּפָרָשִׁים
 קְדוֹשׁ וְנֶעְרָץ בְּסוֹד קְדוּשִׁים [קדוש]
 וְכֹלָם

ו. לסדר ויתן לך האלהים (בראשית כז, כח) והוא נדפס על ידי זולאי בידיעות המכון כרך ה' עמ' קעג :

בְּנֵי חֲנִיטָיו יִפְרוּ וְיִסְרוּצוּ
 וְאֵת מְאִירָת עֵינֵיהֶם יִרְשׁוּ וְיִשְׁרוּצוּ
 קְדוּשִׁים אֶת אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל יַעֲרִיצוּ [קדוש]
 וְכֹלָם

נמצא שאין צל של ספק בכך שגם בזמנו של ר' יוסף בירבי ניסן אמרו קהילות ארץ ישראל קדושה ביוצר, אפילו בשבתות סתם⁶³.

63. אין צריך לומר שיש בידינו שפע של יוצרות קדומים שמעבירים אל הקדושה בסופם בצורה חד-משמעית, אלא שאין אנו יודעים בדיוק את זמנם ואת מקומם. השווה למשל בגנוי שעכטער ג' עמ' 159: ותוערץ ותקדש כקרא זה אל זה; שם עמ' 167 (= זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, עמ' קצח): לזמר קדושת י בנעימות; שם עמ' 169: ושלוש קדושות מקדישים לאל חי וקיים; או בהאסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון לזולאי עמ' קנג: לכן כאילי זיע קדושה אקיר; שם קפא: וגם אם מצאנום לא נכלא שיר ככרובים; שם רד: לנצח קדושת צור כשרפים. הפיוטים המובאים ע'י זולאי כאן והחתומים כולם "שלמה", מיוחסים על ידיו אמנם לסעדיה גאון ברם יחוס זה מסופק הוא (השווה דבריי בתרביץ לד עמ' 338 ואילך). בתקופה מאוחרת יותר, כשהתחילו פיוטי היוצר להיות נדחקים בין פסיקאות תפילות הקבע ולא לבוא במקומם, החלו פייטנים מעבירים בסוף גופי היוצר ל"המאיר לארץ" או כ"ר.ב. העובדה שכמה יוצרות קדומים (וכן שלשה מתוך יא

לאחר הוכחות אלו ודאי יש לתמה תמיהה כפולה ומכופלת על העובדה שכתבי יד מן הגניזה שמביאים נוסחאות קבע של יוצר אינם מזכירים קדושה. והנה קביעה זו שקבעו חכמים בהעדר הקדושה בכל כתבי היד הארץ ישראלים מן הגניזה שמכילים נוסחאות של יוצר אינה מדויקת, לפי שיש בידינו כמה וכמה כתבי יד מן הגניזה שיש בהם קדושה ביוצר⁶⁴, ואף על פי שכתבי יד אלה איננו יודעים את זמנם, הנה רובם ככולם מביאים סימנים של מנהגות ארץ ישראל הקדומים. ואשר לכתבי היד שנמצאו בגניזה בלא קדושה בתפילת היוצר אין ספק שרובם אם לא כולם⁶⁵ מעמידים נוסחאות של חול, וכבר ראינו שבני א"י לא אמרו קדושה ביוצרות החול שלהם. ואשר לאלה מכתבי היד שמכילים נוסחאות קבע של תפילות שבת וחג אפשר שנועדו ליחיד⁶⁶, וכבר שמענו על אבחנה בקדושת היוצר בין מתפלל בציבור לבין מתפלל ביחידות מפני מקור ארץ ישראלי קדום⁶⁷.

ה

מכאן ואילך עלינו לבדוק את מצבם, לגבי קדושת היוצר, של ימות החול המצויינים⁶⁸ שכבר ראינו לעיל שמנהגות א"י הקדומים שילבו קדושה בתפילות ה'ח שלהם. האם הוא

יוצרות ר' יוסף בירבי ניסן שבידינו, השווה למשל את הנדפס על ידי ה. שירמן בשירים חדשים מן הגניזה עמ' 11) אין בהם רמז לקדושה בסוף גופיהם אינה רלבנטית, שהרי ממילא באה גם בימיהם בין סוף הפיוט לפסוק הקדושה הראשון פיסקה מתוך תפלת הקבע ('יכולם' וכו' או כירב) ואפשר שבמקצת מן היוצרות הסתפקו בכך ולא טרחו לרמוז לקדושה גם בטור האחרון של הגופים, אף על פי שבדרך כלל כך היו נוהגים, השווה גם להלן הערה 91.

64. כגון ט"ש H 2 10/7; 8 H 10/12; 8 H 11/13 (כ"י ישן נושן); כ"י H 19/4 8; ובעיקר: ט"ש H 21/1 8 (לשבת) ו-H 8/7 (לראש השנה), ואוכספורד כ"י 2730 דף 38 ואילך.
65. עיין עוד להלן.

66. באף אחד מן הקטעים שנדפסו כהנ"ל לא מצאנו את הפתיחה "ברכו את ה' המבורך" שהוא סימן מובהק לטכסט שנועד לתפילה בציבור. ביוצר של שבת שהדפיס לוי ב-REJ, כרך 53 עמ' 241 מצאנו את לשון הפתיחה כך: "ברכי נפשי את יי המבורך לעולם ועד" שהוא נוסח ליחיד כפי שצינו מאן ב-HUCA, ב, עמ' 302 וש. אסף בספר דינבורג עמ' 126. והשווה גם דברי ליברייך ב-JQR, כרך 39 עמ' 411-412. בנוסח שהדפיס מאן ב-HUCA, שם עמ' 294 מצויין במפורש: "יוצר ליום ראשון וליחיד" ומכאן שבמנהג מקומו של המעתיק כבר אמרו קדושה בחול, בתפילת הציבור.

67. במסכת סופרים טז, יב שהובא לעיל, הערה 7. אמנם מן הפיסקה משמע שקטן בלבד אינו אומר קדושה דיוצר ביחיד (כמובן: בשבת ויר"ט) ברם ודאי היו בזה שינויי מנהגים. סברה זו בנוגע למשמעות הטכסטים הנ"ל כבר העלה בשנת 1934 א. מרמרשטיין, במאמרו L'âge de la Kedoucha de l'Amidah REJ, כרך 97, עמ' 43.

68. אין צריך לומר לגבי תפילות של תעניות ושל פורים שלא נאמרה בהן קדושה ביוצר, כשם שלא נאמרה בהן קדושה בעמידה. כל היוצרות שבידינו המכוונים לימים אלה עשויים כתבנית יוצרות החול. יוצר של ט"ב יש לפנינו למשל בכ"י קופמן 76 ("איכה אפל אורנו") ואילו יוצר לפורים לר' יהודה הלוי בר הלל הדפיס זולאי בקובץ "ארץ ישראל" ד עמ' 138 ועוד יוצר כירב מצאנו בכ"י קיימברג' Or. 1080 סימן 15/6 ובכ"י ב"מ 5557 A, 33, א. ועוד כירב בגניזה, הכל כתבנית יוצרות החול.

הדין גם לגבי קדושת היוצר? מתוך בדיקת החומר הפיוטי המצוי בידינו מתברר שהתשובה היא שלילית: בני א"י הקדומים לא אמרו קדושה ביוצר לא בראשי חדשים, לא בימות חול המועד וגם לא בימות החנוכה.

באשר לראשי חדשים כבר נדפסו דוגמאות של יוצר, בידי א. מרמרשטיין⁶⁹ ביד ש. וידר⁷⁰. ובידי זולאי⁷¹. כולן בנויות בתכלית הדיוק כדוגמת יוצרות החול. יוצרות דומים לימות ראשי חדשים מצויים עוד בגניזה; אף הם עשויים בדיוק באותה תבנית.

יוצרות לימות חול המועד מצויים בידינו בכמה כתבי יד בגניזה, ולפי שעדיין לא נדפסו דוגמאות של יוצרות לימים אלה נביא כאן שלשה, שניים לפסח⁷² ואחד לסוכות⁷³.

(א) יוצר חול⁷⁴

בְּפֶסַח אֶל הַשְּׁקִיף בְּאַשְׁמוּרַת הַבּוֹקֶר
אֶתָּא וְנִלְהָ כְּכָבוֹד שְׁאִין לוֹ חֶקֶר
אוֹנֵי חָם קִישַׁל וְעֵיקֶר
אָמַר שׁוֹמֵר אֶתָּא בּוֹקֶר
בַּ יּוֹצֵר

5 בְּפֶסַח לִיהֵט עֲנָמִים בְּאֵשׁ וּבִלְהָב
לח...[עוֹבְדֵי רִהֵב
לְעֲמֹ הוֹצִיא בְּכֶסֶף וְהָב
וְנָם בְּדָתוֹ אֲנִי אוֹהֲבֵי אֶהָב
בַּ הַבּוֹחֵר

10 בְּפֶסַח עֲשִׂיתָה גְדוּלוֹת / תּוֹכֵן עֲלִילוֹת
מִכֵּין יָמִים וְלִילוֹת / וְקָדוֹשׁ יוֹשֵׁב תְּהִילוֹת
עֵינֵינוּ לָךְ מִיְחָלוֹת / לְיִשְׂרָאֵל מְסִילוֹת
שְׁמַע מִנוּ תְּסִילוֹת / וְהַחֲיֵשׁ לָנוּ גְּאוּלוֹת

עֲמָךְ הוֹצֵאתָ לְשָׁעָה / וְצַעֲקָתָם לְסֻנִּיף נִשְׁעָה
וּמִצְרִים רוּעָה הִתְרוּעָעָה / וְיִשְׁכִּיָּה כָּלוּ בְּרָעָה

69. בהצפה להכמת ישראל כרך ו עמ' 51.

70. גנוי קויפמן כרך א' עמ' 82.

71. במאמרו "בין כתלי המכון לחקר השירה העברית" ב"עלי עין" עמ' 117–118.

72. ראשונה על פי כ"י ש"ס H 2/4. הפיוט נזכר בתיאור כה"י על ידי זולאי בידיעות כרך ה' עמ' קמט. הוא חתום "אלעזר" ואולי הוא לקלירי. כתב היד מכיל פיוטים לפי מנהגות ארץ ישראל מובהקים. עיין זולאי, שם. השני על פי כ"י אוכספורד 2853/4, דף 38.

73. על פי כ"י אוכספורד 2700 דף 55. היוצר הוא להושענא רבה, ושאר ימות חוה"מ נלמדים מקל וחומר.

74. ר"ל: חול המועד. השווה זולאי, במצויין בהערה 72.

- 15 יד הגדולה כם כנעה / וצוען בים כשקעה
ועל מפת בכורים פצו סגוליה בתרועה
עזי חמרת יה ויהי לי לישועה
בגילה
- בפסח זימרוהו וסארוהו
זרע קודש כראוהו
זרמו מים בבקעיהו
20 הם המליכוהו זה אלי ואנוהו
זה צור
- בפסח רוממם וגידלם
רד מעונו, העלם
[... ..] וסגלם
25 באהבתו ובחמלתו הוא נאלם
ב
- (ב) יוצר לחולו של פסח
- או באור פסח האיר
בו לנוסת (= לפנות) בוקר ענן כהאיר
נמ כהיום יאיר
דגלי אב ממזרח העיר
ונאמר] לעושה
ב יוצר
- 5 הוציא בששון עמו
וסדם בתוקף שמו
זה אלי חש פדות לעמו
חולת אהבה בריון ננעימו
ב הבוחר
- אמת
- טובעו צרים בין גלים
יחדיו היו חללים
10 כעברו גאולים
לרדוף אחריהם פצו ונמו ערילים
מים עמדו חומות תלולים
נצחוהו יחד על נאדר בקולו נמו פלג יז יונקים ועוללים

על מכת בכורים⁷⁶

בגילה

15 שְׁנוֹ אוֹרְחוֹת נְעִימוֹת
עוֹבְרֵי בְּתוֹךְ יָם בְּתִהוֹמוֹת
פְּלָאוֹת וְתַעֲצוֹמוֹת
צִבְאוֹתֶיהָ הַסְּצִיחוּ בֵּינָם רוֹמִימוֹת
זֶה צוֹר

20 קִשְׁרָה תּוֹפִים וְהַמְּחֹלוֹת
רוּחָשׁוֹת בְּתוֹף וּמַחְלִלוֹת
שָׁרוּ תְּהִילוֹת בְּמִקְהִילוֹת
מִמְעוֹנוֹת תּוֹסִיף שְׁנִית עוֹד לְהִצְלוֹת
תִּנָּאֵל לְמַעַן בָּנִים וּבָנוֹת
ב גָּאֵל

(ג) והדא יוצר הושענא

(= חזה יוצר להושענא)

הוֹשַׁעֲנָא אֲבִירִים בְּכוּחוֹ מוֹשֶׁה
בָּנִים אֲשֶׁר גָּרוּ מוֹשֶׁה
נָם עֲרֶכְהָ עוֹמְסִים בְּמֹשֶׁה
דִּהְרַת אוֹרֶךְ לְהַזְרִיחַ לְהוֹלִכִי בַּחוּשֶׁה
בִּר

5 הוֹשַׁעֲנָא הַמּוֹנֵי יַעֲקֹב
לִשְׁם חֲדָשׁ לָהֶם תִּיקוּב
זָרְדִּים נוֹטְלִים פְּאוּמֶר נָקוּב
חֲלִיתֶיהָ אוֹהֵב יַעֲקֹב
בִּר

אמת

הוֹשַׁעֲנָא טְלָאֵי אֶהוּבָה
10 יְלָדֵי צִמְחֵי רִבְבָּה
כְּתֻבָּה לְטוֹבָה
לְנֶהֱלֶם בְּרָצוֹן וּבְאַהֲבָה

הוֹשַׁעֲנָא מוֹשְׁכֵי עֲרֻבוֹת
נֶהְלֶם בְּזָכוֹת אָבוֹת

76. רומן לנוסח הקבע במנהגות ארץ ישראל הקדומים שלשונו: [ונשיר לך שיר כשוררו אבותינו על הים] ועל מכת בכורים וקריעת גזרים, בגילה ברינה ובשמחה רבה" (כ"י אוכספורד 2738 דף 24 ר' 2729 דף 56) והוא גרמו לעתים קרובות בסופי זולות.

15 סוללים לך שיר להרבות
על מפת בכורים וקריעת ים להרבות לגזות
בגילה

הושענא פלאות עושה
צדקה עמנו עשה
קדוש היה לנו למחסה
20 צור לכל לראש מתנשא
זה צור יש[ענו]

הושענא ראשית תבואה
ראשית מליאה תשואה
תושיע הנורה והנאה
ביום ההוא נאם יי אוססה הצולעה והנהל'אה
בר צור [ישראל וגאלו]

מיד אחר כך מובאת קרובת הי"ח של הקלירי להושענא רבה, "הושענא אל אמונה" 77.
גם יוצרות חנוכה מצויים בגניזה במספר ניכר, ואף מאלה נביא כאן שלוש דוגמאות.
ראשונה מהם מכי ט"ש Misc. 24 סימן 137/5:

יוצר
חגופת ארמון לתאור
בארך אדיר ונאור
בגר ניהתנו לאור
די מאירת עין תורה אור
ב
5 חגופת היכל דבירך
וחינוך מגורת נירך
בגר וריחת אור אבירך
חישק נתיבות נר דבירך
ב
10 חגופת טוהר מגורות
ידושנו בעירך גירות
כבנבלים [וב] כגורות
לירושלם אחפש בגירות
מתיי שביעית 78 נשור
נר מצוות יישור

77. השווה לעיל הערה 27.

78. שביעית — הכוונה לחנוכה השביעית, שלעתיד לבוא. השווה פסיקתא רבתי מהד' איש שלום ה.
א ועיין דברי זולאי בעתון הארץ 28 דצמבר 1931 ור' 31 דצמבר 1948.

15 סֹטְנִים בְּמִכּוֹת עֶשֶׂר אֲשׁוּר
עָלוּץ בִּידֵי עֶשֶׂר בְּמִסְעֵ שׁוּר⁷⁹
וּכְעַל מִכַּת בְּכוֹרִים וְעַל קְרִיעַת יָם⁸⁰
אֲתוּסָף שִׁירֵי עֶלְץ לְשׁוּר
בְּגִילָה

תְּנוּכָת פֶּתַח מְאוּיִם
צִפִּירַת תַּפְאֶרֶת סוּיִם
20 קוֹדֶשׁ בְּלִשׁוֹן מְקוּיִם
קְרֹא כְּקִיבְלוּ מַלְכוּת חֵי וְקִיִּים⁸¹
זֶה צוּר יִשׂ

תְּנוּכָת רָחֵב וְנֹסֵב⁸² לְהַגִּל
שָׁמַיִם יִשְׁמְחוּ וְהָאָרֶץ תִּגֵּל
תְּשׁוּעַת עוֹלָמִים לְהִינָאֵל
25 תְּחִישׁ לָנוּ מִתְּהָרָה גּוֹאֵל
בָּרַ צוּר יִשְׂרָאֵל

בכתב יד אוכספורד 2727/9 דף 60 ב מובא יוצר לחנוכה בכתיבת ידו של הפייטן הארץ
ישראלי בן המאה ה־א, ר' ישועה החבר בירבי נתן⁸³. היוצר אינו שלם והוא חתום יהודה
הכהן בירבי יו[סף], ואין אנו יודעים מי הוא⁸⁴. וזה לשון היוצר:

שִׁירוּ יְדִידִים לְאֵל גְּדוֹל וְנוֹרָא
הַמְּזַרִּיחַ וּמֵאִיר לְיִסָּה וּבָרָה
נֵר תְּנוּכָה הַדְּלִיקוּ כְּאֻזְהָרָה
הָאֵל דְּגוֹל כִּי עֲמָה שָׁרָא נְהוֹרָא
בַּ יִּתְצַר הַמְּאוֹרוֹת

5 לִי הִלְלוּ בְּאַהֲבָה
כּוֹנְנוּ מְקוֹם רְחֻבָה וְנֹסֵבָה⁸⁵
נֵר תְּנוּכָה הִתְהַרְוּ בְּחִיבָה
נָם תּוֹכוֹ רְצוּף אֶהְבָּה
בַּ הַבְּחַר

אִמַּת
שִׁיר תְּדוּשׁ בְּכֶסֶל מְשׁוֹרְרִים

79. אין בידי לפרש טור זה.

80. עיין לעיל הערה 76.

81. פירוש הסטרופה: פתח מאויים — פתח ביהמ"ק. צריפת תפארת סויים — שיהא מסויים בהוד
תפארת. קודש וכו' — כדי שיועלו ישראל לקרוא בלשון מקויים "קודש", כפי שעשו בעת קבלם
עול מלכות שמים (בקריעת הים).

82. כינוי לבית המקדש על פי יחזקאל מא, ז.

10 יוֹסִי שְׁמוֹ מִסְאָרִים
גַּר חֲנוּכָּה רוֹנְנִים וּמַהֲרִים
בְּקָרְעוֹ יָם שָׁנִים עָשָׂר גִּזְרִים
בְּגִילָה

תְּהַלְתוּ יִבְיְעוּ בְּרִנָּה [וּבְצֶה] לָהּ
וְלִשְׁמוֹ אֶסְאָרָה וְאֶהֱלָה
[... ...]
15 [... ...] מִי זֹאת עוֹלָה
- - - - -

והנה יוצר שלישי מתוך אותו כ"י, דף 61 א :

יוצר

חֲנוּכָּת אֵידֵר הֵיָקֵר
נְחֻנְךָ בְּשִׁשּׁוֹן וּבִיקָר
אוֹמְרֵי חֲסִדָּךְ מֶה יָקָר
וּכְאוֹר בּוֹקֵר יְשׁוּעָתוֹ תְּבוֹקֵר
ב

5 חֲנוּכָּת בֵּית אֶהֱלִיכָה
נְחֻנְךָ בְּשִׁמְחַת בֵּית הַשְּׂאֲבָה
וְרָגֵל בְּמִשׁוֹר אֲצִיכָה
וְאֶהֱכָה תַעֲוֹדֵינִי בְּרַחֲבָה וְנִסְכָּה **
ב

אמת

חֲנוּכָּת גִּילַת וְרֵן
10 נְחֻנְךָ וְנִתְחַנֵּן **
וְרַע לֹא נִתְאוּנֵן
וּכְעַל יָם סוּף נִסִּיד נִשָּׁן
וּכְשִׁיר חֲנוּכָּת הַבַּיִת נִסְלָאוּתִיךָ וְרֵן
בְּגִילָה

חֲנוּכָּת דְּבִירָךְ
15 נְחֻנְךָ בְּעִירָךְ

83. עיין עליו (וגם על כ"י זה) אצל זולאי בידיעות ה' עמ' קע, וידיעות המכון כרך ג, קעו ואילך.

84. פייטן בשם זה מיוצג בסליחה אחת במנהג איטליה. השוהה צונץ, ליט. עמ' 394, ובאוצרו של

דוידסון ת. 18.

85. מלשון חן.

וְנָאִיר בְּאוֹרָה
וּכְעוֹלָלִים וְיוֹנְקִים נְהַדְרָה וְנִסְאָרָה
זֶה צוֹר

חֲנוּכַת הַר הַשְּׁמֵם
נְחֻנָּה וְלֶךְ נְרוֹמֵם
צָרִינוּ צִוָּה לְהַאֲשִׁימֵם 20
נֶאֱלָנוּ בְּשִׁמְךָ וְסוֹכְתָה תְרוֹמֵם
וּכְתוּב [וב] גַּלְגֹּל
ב צוֹר [ישראל וגו']

נמצא שגם בחנוכה לא אמרו בני ארץ ישראל קדושה ביוצר⁸⁶ ונמצא שקימצו יותר בקדושת היוצר משקימצו בקדושת העמידה.

ו

אין ספק שמה שתואר לעיל כמנהגם של בני ארץ ישראל באמירת הקדושה ביוצר בימות חול, בשבתות ובחגים, היה באמת מנהג רוב קהילות אי בתקופת ראשוני פייטנינו ואף בתקופה שלפני כן, ואין ספק גם בכך שמנהג זה גם התמיד ברוב קהילות אי גם אחר כך⁸⁷. ברם, נראה שלא היה זה מנהגן הבלעדי של כל הקהילות. דבר זה אנו נמצאים למדים ממספר מועט של כתבי יד מן הגניזה שנראים מביאים מערכות יוצר, שאף על פי שהן מיועדות לכאורה לשבתות ולחגים, הן בנויות כתבנית יוצרות החול ומעידות אפוא שבימי מחבריהן ובמקומם לא אמרו קדושה ביוצר אף בשבתות ובחגים. קטע ראשון שנראה מעיד עדות כזאת כבר נדפס⁸⁸ אבל לא הוערך כהלכה. הפיוט חסר בראשו ופותח בסוף טור ב' של אלפבית פשוט, בזה הלשון:

86. בכ"י המוזיאון הבריטי V.5557, דף 37 מצוי יוצר של חנוכה שתחילתו "אמנם מכל רע אהוביך לשמור" ובראשו כתוב "יוצר חנוכה אול יום" ר"ל יוצר ליום ראשון של חנוכה. יוצר זה מיוסד על פרשת "כה תברכו" (במדבר ו, כב) והיה מיועד בלא ספק ליום ראשון של חנוכה שחל להיות בשבת (השווה מסכת סופרים כ, י). היוצר אינו שלם בכה"י ומובאים בו רק אותיות א—צ. בשתי סטרופות קדוש שבו חתום "יוסף ב[ירב] י". זולאי, בידיעות ה עמ' קסג, תמה אם אין ליחסו לר' יוסף בירבי ניסן משווה קריתיים. ואף שהפיוט כתוב בסגנון קל יותר מן המצוי בדרך כלל אצלו, אפשר שיש ליחסו על מה לסמוך. מכל מקום אין ביוצר זה סתירה לנאמר בפנים.

87. דבר זה ניתן להסיק מן העובדה שהטכסטים הועתקו והיו בשימוש דורות הרבה, וקשה לשער שקהילות התמידו בקריאתם למרות חוסר התואם שנתהווה בינם לבין מנהגן מכוח שילובה המאוחר יותר של הקדושה ביוצרות ימות החול בכלל או של ימות החול המצויינים.

88. על ידי ש. אסף בספר דינבורג עמ' 125, מתוך כ"י H.5/192. אסף ראה בטכסט נוסח קבע מיוחד לשחרית של שבת. ברם באמת אין זה אלא מערכת יוצר פשוטה, כתבנית מערכות היוצר לימות החול הידועים לנו בשפע.

[...] מְנוּחָתוֹ
 גָּאֵלָם וְהִנְחִילָם דָּתוֹ
 דּוֹד אֵין בְּלִתּוֹ
 ב[רוך] א[תה] יי יוצר המאורות

אחר כך באות ארבע חטיבות קצרות של פיוט, הכל כמה שמצאנו ביוצרות החול. לפי הא"ב נראה ברור שמערכת היוצר התחילה בסטרופה המכוונת כנגד ברכת המאורות⁸⁹ ונמצא הקומפוזיציה כולה בנויה בדיוק כתבנית יוצרות החול שבידינו. ברם, הואיל ואין ראשית כה"י בידינו, אפשר לומר שבהרכב המקורי של הטקסט הובא לפני הקטעים שלפנינו פיוט נוסף, עצמאי ושלם מבחינת האקרוסטיכון האלפביתי שלו, שהעביר אל הקדושה, ואם כן לא נפתחה במאורה המערכת כולה, אלא רק הא"ב השני שלה. ואף על פי שאין תבנית זו שכיחה במערכות היוצר בדרך כלל, אין היא מן הנמנעות.

בכ"י ט"ש H 2/92 מצאנו כותרת בזה הלשון: "והדה (= ואלה) לחג המצות וחג הש[בועות] וחג הס[וכות] וראשי חדשים וז' ימי חנוכה". אחר כך מובאת התפילה "אל נא לעולם תוערץ"⁹⁰ הידועה לנו מן הקדושתאות, בערך בנוסח המקובל, ובסופה הציון: "ובכן נעריצך אלהינו". מיד אחר כך כתוב "יוצר סוכה" ומובא יוצר שפתיחתו "אהולים בסוכה שבעה" (א"ב וחתום בסופו: אברהם). יוצר זה עשוי שוב לפי תבניות יוצרות החול, ואם התכוון המעתיק להביאו כיוצר של סוכות ממש, משמע שבמקומו ובזמנו לא אמרו קדושה דיוצר בסוכות. ברם אפשר שהפיוט נועד לחולו של מועד ואף שימש כך את המעתיק אלא שלא דייק בכותרתו.

כנגד זה נראה חד משמעי מה שמצאנו בכ"י ט"ש H 2/95. כאן מובא, בתבנית מובהקת של יוצר של חול, יוצר ליושע (שביעי של פסח), וזה לשונו:

יוצר יושע
 אָן בְּשִׁבְעֵי חַג הַמַּצּוֹת
 בּוֹ נִחְלָתִי עֲלֵיצוֹת
 גָּאֵה גָּאֵלִי בְּתַצּוֹת
 דּוֹדִי יֵצְאוּ וְאֵין בָּהֶם פְּרָצוֹת⁹¹
 ב[רוך] אתה יי יוצר המאורות

89. דבר מופלא יש לציין במערכת זו, שאין בה טורי מעבר כלל, אפילו בסמוך לברכות, כגון במה שהובא בפנים, וכן גם בשאר החטיבות. דבר זה לא מצאנו כדוגמתו ביוצרות. האם הותאם כאן פיוט ניאוטראלי של שבת לשמש יוצר? ועיין בהערה 91.

90. הובאה כנראה כרשות.

91. העדר הרמז "מעין הברכה" בחטיבה הראשונה אפשר שמתפרש בכך שאחרי המאורה והאהבה באו בפיוט המזרחי (ומקצת גם בזה הספרדי הקדום) תמיד פסוקים שהעבירו אל הברכות. יתכן

5	הַמְּאֻרֹת הַזֵּרִית לְהוֹאֵל וְהוֹשִׁיעַ יִשְׂרָאֵל זָכִים יֵצְאוּ מִשְׁבָּחִים לְאֵל וַיֹּשֶׁעַ יְיָ בַּיּוֹם הַהוּא אֶת יִשְׂרָאֵל בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ הַבּוֹחֵר בַּעֲמּוֹ יִשְׂרָאֵל שְׁמַע יִשְׂרָאֵל אִמַּת וַיִּצִּיב נֶכֶן וְקִיִּים
10	יִשְׂרָאֵל טוֹהָרָה נִחְלָו יְרִיבִים לְאַרְץ חוֹלָלו כְּנִים קָמוּ וּלְצוּרֵם הִלְלו לְהוֹדִיעַ כִּי נִסְלָאוּתָיו מְאֹד גָּדְלוּ מִי כְמוֹד מְלָלו נִכְאִים בְּזָה כְּשֶׁלְלו שָׁמְחוּ שָׁשׂוּ וַצְהִלוּ 15 עֲבוֹדָתָם רָצָה יוֹם עַל הַיָּם נִקְהִלו בְּגִילָה מִי כְמוֹךְ בָּאִלִּים יְיָ וְגַ
20	פָּלָא עֲשֶׂה עֲמָם צוּרֵם וּמְרוֹמָמָם קָרְנָם הָרִים וְשָׁמָם רִיזָה פָּצְחוּ לִילָה וַיִּזְמָם 20 זֶה צוּר יִשְׁעָנוּ יְיָ מַלְכֵנוּ מֶלֶךְ אֲבוֹתֵינוּ שְׁבוּתָנוּ תְּשִׁיב כְּאֶסְיָקִים שְׂדֵי מִמְּרַחֲקִים תִּזְכֹּר בְּרִית וְשְׁבוּעָה תָקִים תִּשְׁמִיעַ שְׁלוֹם לְקְרוֹבִים וּרְחוּקִים בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ צוּר יִשְׂרָאֵל [וְנוֹאֵלו]

כן מצאנו יוצר לשמיני עצרת (תחילתו "ביום שמיני עצרת / אדרו בעז ותפארת) ואף הוא עשוי כדוגמת יוצרות החול בכ"י אוכספורד 2716 דף 61 ואילך. יתכן אפוא שהיו קהילות שמנהגן היה לא לומר קדושה ביוצר כלל, ואפילו בימות חג, וכל שכן בשבתות ובימות חול, אבל אין ספק שמנהג זה מנהג שוליי היה ובלתי נפוץ, שעל כן אין הוא מיוצג אלא בכתבי יד בודדים וחריגים בלבד.

שהפייטן רמז בטור האחרון של החטיבות לא לברכה, אף על פי שזה המנהג הנפוץ כמעט בכל מקום, אלא לפסוק הראשון שהעמיד בראש שלשלת הפסוקים והסתפק בכך שהפסוק האחרון שבשלשלת הביא דבר מעין הברכה. מעתיקים מאוחרים נהגו, כידוע, להשמיט את שלשלת הפסוקים הללו, הן ביוצרות והן בקדושתאות.